दमयंतीकथाविवरणम्

दमयंजन्ती
२१..

दमयन्तीकथाविवरणे
त्रिविक्रम पद्यप्रकाशः
८९ पत्राणि
काव्यम्
कवि: चण्डपाल:
लिपिकाल: १८९१ वि

नै.टी.
१

श्रीगणेशायनमः ॥ स्फीतिप्रबंधेचतुराननस्यभावानहोयानविलसद्विशेषन् ॥ विद्वद्गवतीस्वेनवचश्चयेन
स्ताम्भारतीबोधविहद्रूपेतामे २ । १ ॥ शशक्तिस्त्रिविक्रमस्येवजीयाहैमीकातिलंघिनी ॥ दमयंतीप्रबोधेनसदाव
लिमनोदिता । २ ॥ नैविक्रमाणिविषमाणियदातियान्तितेषांप्रकाशमभिनंदतिचंडपालः । यस्यापिभावघ
टनात्युदृष्टिभाजः संप्राप्यविभ्रमतितरांरसनिर्झरत्वं । ३ । भंगश्लेषनिबद्धाः स्फगिरिः संदेहमंदिरं । सम्यक्तस्यार्थ
व्यक्तार्थनिबोधायविधीयते । ४ । प्रथममुपमेयमस्मिन्नुपमानमतोविचार्यतेसम्यक् । अविरोधविरोधवि
रोधावपिगम्यावेवंक्रमेणोवा । ५ । क्वचनविशेष्यविशेषणयथोदितसमासकारकप्रभृति । सुगमत्वान्नय
दुक्तंतन्मतिमद्भिः स्वयंज्ञेयम् ॥ ६ ॥ सूक्ष्मार्थाः प्रस्फुरिष्यंतिकुशाग्रीयधियांततः । तथाख्यायोपेक्षिताप्रा
पेः संक्षेपाययतोमया ॥ ७ ॥ सकलमंगलमंगलकारणंदुरितनिवारणमभिधेयोपयोगितावश्यमेवशा

राम.
१

ल्लीदौकविनाकिमपिप्रगोपं।तदेतन्मनसिकृत्वाभीष्टदेवताप्रणतिपूर्वमेवसाध्यमारब्धव्यमितिपूर्वाचा
र्यप्रणीतसमयाचारमर्यादानुलंघनसक्तिजलनिधेरपिजलैरलब्धमध्योविचित्रपदपंक्तिसरित्याथोवीचि
संघट्टः श्रीत्रिविक्रमभट्टः प्रतियादनीयसर्वरसकं दोपक्रमेसदाश्रंगारितादिद्वादशैकांतशांतत्वाद्गीतरा
गप्रभृतीनपहायसर्वरसात्मकंपरमेश्वरंशंकरमेवप्रणुवन्नाह।जयतीत्यादि।जस्यायमर्थः।हेमवत्याःसं
बंधिनिकामसंतापवाहिनिकंदर्पदेवपीडां।दधानेउरसिचांदनोरसनिषेकइव।संतापहरणाद्धेहरणादुमरसा
भिषेकइवयोसौभगवान्श्चंद्रमौलिःसुधांशुशेखरःसजयति।सर्वोत्कृष्टोभवति।सर्वोत्कृष्टस्सर्वेषा
नमस्यःस्यादितिनमस्कारःप्रतीयते।नमस्कारेणप्रबन्धकर्तृव्याख्यातृश्रोतॄणामिष्टफलसंपत्तिः।र
सानिषिध्यंतेस्मिन्नितिरसनिषेकोरसाधारनत्यप्येकदेशेप्रनियत्तत्वं।।साश्वश्रंगारादयः।तांश्वकव

न॰ टि॰
२

परवक्त्र्यक्तीकर्तुमभवंति। ज्ञानतस्तदनुरसाधारस्यभगवतः पश्चाद्रसव्यक्तिनिमित्तानांकवीनांवाल्मीकिव्यास
कालिदासप्रभृतीनांनिरंतरस्फारविधकारिणोवाग्विलासावाचोवैचित्र्यौविजयंते। असौहिभगवानज
गत्कर्तृत्वाज्जगतोप्यादिर्लौकिकपदमध्यास्ते अतस्तस्यपश्चाल्लौकिकामावारम्यस्वभावास्तदपेक्ष
येवावाग्विलासानांविशेषोजयः। अथवावाग्विलासाविजयंतेइति। सएवभगवान्ब्रह्मस्वरूपः सक
लस्यापिजगतोऽसहृदमृतविंदुस्यंदित्वाद्विशेषेणजयति। यतोमृतएकस्मादेवगौर्यादिरसितथा
चांदनएवरसनिषेकइतिव्यतिरेकः। अत्रचप्रथमाईप्रतिपादितार्थेनकनक्वनप्रबंधार्थःसूचितः
।तथाहि।दमयंत्याःस्मरसंतप्तेउरसिनलश्चंदनरसनिषेकोभविष्यति।तदनुतदुपरीत्यादयःसमा
सामदाकविनिबद्धत्वात्माधवः।११।पत्रजगतःशिवतातिभ्यांशिवाभ्यामपिकेनाप्यतर्केणहेतुना

राम॰
२

स्वीकृतः सकिंसहायः किंमूलं किमुपकरणाश्चकामश्रत्याह जयति मधुरित्यादि। पोः सौवसंतसखः तथा
सर्वस्याप्यपि संसृतिवर्तते जंतनायकहिन कंदः कोप्यमृतवैभवः कंददेवः स जयति। तदनु कंदर्पदेवा
दनंतरं नदुत्याघस्तदुत्पादकश्चपुनर्मुहुर्नपनोपांतकोडक्रीडितानां युवतिजनलोचनानां विलासः कथ
म्भादिर्जयति। पुनः शब्दो मुहुः शब्दवत्। अद्विरुक्तो द्विरुक्तो वा व्याख्याह इति वचनः। अथवा सकलजंतु
जातीयाभिमतत्वात् नवरसपरिसेषु शृंगारो रसः तस्याचाधिष्ठाता कंदर्पदेवो जयति। तस्य चोत्पादकश्व
नश्च विनाभूतत्वात् कांतानयन विलासो जयति। पुनर्विशेषेणोत्कर्षः। पुनः शब्दो विशेषपद्य। निस्कंदा
मरविंदिनीसुपटितौ हृदेशांकशेरुस्थली जंबालाविलमंबुकर्जुमितराग्नस्तेनवराही सुतानादंष्ट्रयां पुनर
र्णवोर्मिसलिलेन सावितायामियं यस्याएव शिशोः स्थिता वसुमती सा नेत्रिणी पोत्रिणी। यदुक्तं तदु

न॰टी॰

३

तुच विजपंते वाखिलासाइति तद्गुणानेव श्लोकत्रये णाह। अगाधेति। सरस्वती भारती नदीविशेषो वा। तस्याइदं सारस्वतं स्रोतः प्रवाहं वंदे। भारतीपक्षे अन्याधर्मस्यान्यात्रोपरा समाधिना लाक्षणाव चोने तैर्पैपि स्रोतः शब्दो यथा उन्ममील कमलं सरसीनां कैरवं च निमिमील मुहूर्त्तादित्यत्रोन्मीलननिमीलने नेत्रधर्मा वपि कमलकुमुदयोरारोपितौ किं कुर्वंतं वहत् प्रवर्त्तमानं प्रसरद्वा तथा। अगाधो महार्थेन तया लब्धमध्यों तर्मध्येऽर्थान्मसि पस्पंदश्चमत्कारी स्फुर्त्ति विशेषो यस्या पक्षे अंतर्मध्ये परिसमंतात्स्मर स्खलन आवर्त्तविशेषो पस्मात तथा विबुधानां देवानां आनंदस्यानां वीनां पक्षिणां मध्ये वुधा राजहंसा स्तेषां हर्षस्थानं। तथा रसानां शृंगारादीनां अंतरं विशेषस्तत्र तेनवा प्रगल्भं प्रौढं। पक्षे। रसापाः स्थि व्या अंतरेम प्रवतिस्मेति प्रौढं कर्जरिक्तः। सरस्वाती म्लेच्छदेशेन्य भूपजरं ते पुनरूपस्वनीति श्रुतिः। कालि

एम॰

३

दासो याहनदीमिवांतःसलिलांसरस्वतीमिति। अथवासरःपयोस्यास्तीतिकृत्वासरस्वतीशब्देन
दीमात्रवचनः। यदभिधानं। रूलंकषाशैवलिनीसरस्वती। ससस्रोयतडागयोरितिविश्वप्रकाशः। अ
तःसारस्वतंनादेयंस्रोतोघंदे। किंभूतंविबुधानांजलक्रीडादिभिःप्रमोदसदनं। अर्थात्स्वर्गप्रवृत्तं। किं
भूतंरसायांपृथिव्यां। तथान्यंतरेभ्यः। अर्थात्पातालेप्रकर्षेणगोढं। इत्यसाधारणविशेषणसामर्थ्या
त्त्रिपथमालक्षणमेवस्रोतइत्यर्थः। प्रसन्नाःकांतिहारिणपोनानाश्लेषविचक्षणाइत्यादिकस्य
चिन्प्रसःपुरणिःश्रेयोमिरीदृगुणामुखेवाचोगहेचस्त्रियःसंपद्यंते। कीदृश्योवाचोनाना। अनेकधाप्र
सन्नाःप्रसादगुणोपेताः। शब्दगुणप्रसादः। ओजोमिश्रशैथिल्यां। अर्थगुणस्तुप्रसादोवैमल्यं
गितिअवबोधगोचरमितियावत्। तथाअनेकधाकांतिगुणेनहरणशीलाः। शब्दगुणःकांतिरौ

न॰टी॰
४

ज्वलत्वं। नाम्यादिभिरननिप्रयुक्तत्वमिति यावत्। अर्थगुणास्तु कांतिदीप्तरसत्वं नानाशब्दगुणा अर्थगुणाश
ब्दालंकारार्थालंकाररूपं चतुर्धा श्लेषं विशेषेणावस्यते इति श्राब्दशीलाः शब्दार्थोः स्युः। शब्दगुणो मसृणता
त् श्लेषः। अर्थगुणास्तु श्लेषो यथ नानाशब्दवत्तः शब्दालंकारः। श्लेषोऽर्थकृतस्तु अर्थालंकारः इति नाना
शब्दः प्रत्येकं योज्यः। स्लिपस्तु प्रसन्नास्तेषामन्विताः कान्याव पुषो गुणाविशेषेणामनोज्ञाः। तथा विवि
धे आश्लेषे आलिंगने दस्राः॥ ४॥ किं कवेस्तेन नतिः किं तेन काव्येन काऽनवा। पच्छिरोन घूर्णापनि। प
रस्य अन्यस्या शत्रोश्च। हृदयं मनो वक्षस्च। पद्धि विश्वप्रकाशः। हृदयं मानसोरसोः। तैस्तो हृदये
मनसि उरसि वा लग्नं च मत्कृतं मर्म प्रविर्षश्च। शिरोघूर्णानः हर्षव्यथ पोरुद्रेकात्। अत्र काव्यसंबं
धात्कांडसंबधात्त्वयुक्तित अश्वह पोरपिक विधनुष्मतोरूपहासपरतयाप्रयोगः॥ ५॥ कुकविनिंदा

राम॰
४

व्याजेनविपरीतगिरामग्धात्वमाह।अप्रगल्भेत्यादि।वाचोविन्यासेअप्रौढाः।जनस्यरागाभावहेतवे
केएकेकवयःसंति।तथाबहुलआलापोयेषामितितथोक्ताः।एतेननिःसारवत्कवोक्तिः।बालकाइव
।तेतुपदस्यअर्थविन्यासेअप्रौढाः।तथाजनन्यामातुरनुरागकारणं।तथाबह्वीलालांनिष्ठीवनजलंपि
वंति।यदिवाबत्वोलाअलाअलैरवरूपायेछु।।ततःसमाःअत्समासांतःकार्यः।।६।।कारणंविनापिकेचि
त्परोक्तमसहि·स्रवः।ततस्तानेवसद्वानकाव्यामहृतिहेतन्नशब्दमात्रेरागोगौरवमपन्नाह।असमेति।दुर्वि
न्दायां।दुष्टाःकृत्याकृत्वानभिज्ञाजनादुर्जनास्तेषामियंदौर्जनीसंसत्सभाद्विजसभेवबंदनीया।नम
स्कार्या।इत्युपहासात्।येषांतस्तुवंदनीयारुनीकीरणी।या।तथाअक्षमयारुषायएवआलाप
स्तस्यहृत्तिंजानाति।तथाकुशासनस्यकुत्सितशिक्षाणस्यपरिग्रहःस्वीकारोयस्याः।तथासमे

न·टी·
५

साधावपिखलाप्रतिपन्नभृता।यस्येअस्समालायाअपह्नुतिर्भ्रमराणां।तथाकुशस्यदर्भस्यआसनंसेखलामौं
जीतयासाह॥७॥रोहणां।शोभनानिनिर्दोषसगुणासरससालंकाराणि।अक्तानिमक्तानि·सूक्तानिसुभाषिता
नि।तान्येवरत्नानितेषांरोहंतिअस्मिन्नितिकृत्वारोहणांविदुषांहृदंनप्रस्यामि।पस्यामध्येगतःकाचोवंधः।का
व्यप्रस्तात्कावंधोनीचोपिअनीदृशोपिगुणैरुत्कृष्टेणमणिरिवाचरति।स्वप्रवंधकर्त्तारंमृषयन्नमणीयते।
विपश्चितोहिकविपरिश्रमंजानंतोअनीदृशमपिप्रवंधंव्याख्यानप्रागल्भ्यादनुग्राह्योत्कर्षंलंभयंति।क
चवंधे।काव्यंनेवध्यंतेअनेनअर्थाअस्मिन्नितिवाघभिकाचःप्रवंधः।अथचरोहणांमाणिक्याद्रिस्तौमि।प
स्यमध्येपतितःकाचःसारोमरत्वविकारोनीचोपिकश्चोपिरत्नसान्निध्याद्रत्नायते॥८॥आस्तांसज्जनदु
र्जनयोःशीलेनसाम्यंयावन्नज्योपिमहद्दंतरमपिदर्शयन्नाह।अन्नीति।अपिमुन्निनेवजन्मत्वादवि

राम०
५

जातस्यशशिनः सज्जनस्यचतत्रिभिर्जातस्येति अत्रिजातस्य अर्थात्कुलीनस्ययामूर्त्तिर्वैराजगतमै
त्रीपरावर्त्तते। सावैस्फुटंराविसंभूतस्यतमसोदुर्जनत्रिजातस्यक्ववर्त्तते। नक्कापीति। यतोदुर्जनस्यमूर्त्ति
वैरहेतुः। अथवाशशितमसोः सज्जनदुर्जनयोश्चसहजंवैरमिति। वैराद्धेतोर्दुर्जनस्यक्वसामूर्त्तिरिति
। यद्वादुर्जनस्यदुर्जनस्यमूर्त्तिः क्वअवैरासर्वत्रसवैरेतिभावः॥८॥ तिष्ठितमितिसुष्ठुरसः शृंगारादिर्यत्र
तथाविधंकाव्यंयोनाभिप्रैतितिष्ठितंससहसुरपावर्त्तते। इतिकृत्वामूधयः कोपिनचाभिज्ञातः। सर्व
थासर्वैरागापिप्रकारेणासमेसाधावमतिः। सर्वथासाधुविषयांमतिमिच्छांनकरोतीत्यर्थः। अथवा
असुरैः संवद्धंकाव्यंभुक्तंअभिलक्षीकृत्ययोननंदतिनलक्ष्यतिसादेवः कोपितथानकोपिथिव्यांली
नः। तथामालक्ष्मीः उः कामः ताभ्यांसहसमेः विष्णुः तत्रमतिरस्यविष्णुपक्षः॥१०॥ संप्रतिवाग्विका

साधारणाद्वाल्मीकिप्रभृतीन्कतिचिद्दर्शायन्नाह। महर्षिणेति। हर्षणाक्षरवर अक्षरासमौनाभ्यांसः तथा दो
षरहिता अतिकोमलाववेन रामायणाकथा चक्रे। तस्मै श्रीवाल्मीकिमुनये नमः। अपि विरोधे हर्षणारव
रस्य दोषार्थकत्वात्तासहस्वरेणाक्षरत्वेन वर्ततेइति सस्वरा। स्वरशब्दस्य जलत्वरणादिवत्तमावप्रधा
नत्वात्। इहानुक्तोऽपि वाल्मीकिः प्रतीयते। विशेषणामात्रप्रयोगो विशेष्यप्रतिपत्तावितिवचनात्। किंचा
सौ भगवान्मर्त्यलोके काव्यसृष्टिप्रथमवेधा इति रूपमरामायणानिर्माणप्रवीणात्तपैव प्रकाश्यते न त्वित
रसाधारणासंज्ञामात्रनिर्देशेन। अत एव कविनोत्कर्षचमत्कृतेन वाक्यसमाप्तिं प्रतीक्षितुमसमर्थेन त्रिवि
क्रमेणावाक्यसर्गेऽपि तस्मै नम इति भक्तिप्रकर्षप्रकाशकमुक्तं। अत्र हि पौर्वापर्यासपाठेऽपि गर्भितदोषशं
कैव न स्यात्। रामोऽस्यामे ज्ञापनेस्यामिति रामायणी। अधिकरणे ल्युट्। सा राकृतस्येति णत्वं॥१॥

व्यासः ईदृशी सर्वज्ञख्याता तथा विस्तारि भारतं यस्यां सा भवे संसारे येन गोर्वा कस्य दृशा। स क्षमाभृतां
शांतानां श्रेष्ठो व्यासः कृष्णद्वैपायनाख्यो वंद्यः हिमवानिव। स च क्षमाभृतां भूधराणां श्रेष्ठो यान् तथा वे
न हिमवन्नाम्नाभवे शिवे रताऽनुरक्ता विस्तारिणी भा अस्या इति विस्तारिभा। ईदृशी विश्वविख्याता गौरी
निर्मिता। भरतानन्मर गतवंशोभृत्वान् युधिष्ठिरादीन् अधिकृत्य कृतं भारतं। क्षमा क्षांतिः क्षोणी च॥१९॥
करणांता। करणस्वराधेयस्य अंते विनाशे सति विभ्रमेण स्मयेन वेः पक्षिणो भ्रमेण वा अतिला
घवेन भ्रांता विवतुप्रवृत्ताः कृष्णार्जुनकिरीटौ वनावासुदेवकिरीटिध्वतराष्ट्रा यस्यां सा भारती कथा
कस्य नाल्हादं करोति। सर्वस्य करोतीत्यर्थः। सुंदरी वृत्ता सा तु अवगांतविलासस्फुरितकृष्णवन्न
क्षा स्त्री। भरताननधिकृत्य कृता भारती॥ अधिकृत्य कृते ग्रन्थेऽश्व्यणः॥२०॥शश्वत्तावाणः कविर्देवीयो

न. टी.
८

पस्येति। वाणास्याथ्यायेन तस्यापेन तथ्यानन त्थ्यानशश्वन्महाकारधारिणा। किंतु अगर्वेण गुणाढ्येन
हहत्कथाकरेण सर्वो जनोरंजितः। एवंगुणाढ्येन हितीयेन वाणेन चेति भावः। धनुषेवा तदा वाणाः शरो
गुणाज्या जमन पश्चाकारस्तद्धारिणा। शश्वदनिशं अरं अत्यर्थं तिः शेषो जनोजितः॥१४॥ इदानीं कविव
र्णनं संक्षिपन्नाह। इत्यं गिरां स्थवकाशः कर्णयोर्हृदये वा। तत्राधकविवचोभिरेवाचितं। ततो भिधोपवि
रचनविधुरधियामस्मादृशो मीदृग्विधा अनतिप्रकृष्टवाचः किलकावकाशं प्राप्स्यंति। स्थानाभावात्।
कुकिलेमसंभावने। नर्हि किं कथामपत्रे त्याशंकाह। अथवा सर्वैसहाः सुरपः॥ तस्मादस्मादृशामपि गि
रः सहिष्यंते। अथच वेति स्मरणागर्भेपक्षांतरे। अयो हृत्स्यपरिहारोपं। काव्यं सर्गबंधः। विचित्रविस्तीर्णावस्तु
रसग्रथिताहृत्तांत्याथा वाकथामहापुरुषप्रतिबद्धमुपदेशरूपं संक्षिप्येति हृज्जग्रथितं कथानकं। कुंभ

राम०
८

पक्षोकराः केटोत्कृहषमुद्रेग॥१५॥भंगश्लेषावुक्तिविशेषेणसंहरावंभाह।वाव्यः।भंगश्लेषाति
शयेनहिगिरःकार्कश्यंयांति।अतोंतरांतरानिवध्यमानेनत्रभंगश्लेषेणोद्वेजितव्यं।यस्मात्कवेर्नै
कोरसः।नैकारूढिः।प्रसत्तिलक्षणाव्युत्पत्तिलक्षणाप्यस्ति॥१६॥ननुप्रसत्तिमार्गेणकोमलमे
वकाव्यंनिवध्यतांकिमनरेणाव्युत्पत्तिमार्गेणाभंगश्लेषकृतकाठिन्येनोह्यग्रहेतुनाइत्याह।काव्ये
ति।कोमलस्यप्रसन्नस्यइतरस्यव्युत्पन्नस्यवाकाव्यस्यरचनाचारुत्वेनरसोपिश्रंगारादिरपि।
अनन्यरूपोपिअन्यरूपन्नप्रतिग्रहोदोषायइवव्युत्पत्तिवर्चपासोत्कर्षइवस्यात्।इतरभाजनस्यक्षी
राद्दलभाजनस्यक्षीरवत्।अपिसंभावने।आम्रस्यतुआस्तांप्रकारवैसदृश्यंपंचधस्यहेतस्यनील
पीतादिच्छायापावाअधिविशेषेणापावद्वरसःस्वादेप्यन्याहृक्स्यात्।वध्यतेनेनेतिकृत्वाबंधोहेतफ

न॰टी॰
८

लारंभकरसकरणिकारूपोवाबंधः। काव्यपक्षेरचना॥१७॥ अस्तियज्ञक्रियाकलापप्रसक्तः शांडिल्योयज्ञेश्व
लौकानांशांतिस्ततोसौप्रजास्रजास्रष्टुः। तस्यवंशेकेविरनूचानाः सर्ववेदाः। अवरणामाकर्णनंकर्णाश्व। पुराणाः
पवित्राजनालोकास्तथा अलमत्यर्थंनचयेकापुरुषाः। महाभारातंव्यासोक्तंशास्त्रं। अरमत्यर्थंगोयोन्रूपः॥
अपप्रधानानिसंराशि अप्सरांसिसेवितानियैस्तैतथा। अरंनचयेभयेनयुक्ताः। नाम्येषकारप्रश्लेषः। स्त्रमु
पवीतंयज्ञविधावा। वाविरोधे। तदा पुराणजनाराक्षसास्तेकथंतत्वंकोभरवाः। भरतोनाघवेदः श्रिस्यतेषाः प
श्वात्कर्मधारयेमहाभारतिकाः तेकथंनरंगोयजीविनः। सेवितदेवकाः कथंनरंभारव्याप्सरोगान्विताः। अ
प्सरः शब्दोजातिवचनोजात्याचरंभाविव्यासेतिनिषिध्यते। अन्येषवलमिति। दृषकूपारव्येपं। प्रसिद्धानिषं
न्नाः पच्यंतेइतिपाकाः कर्मणिघञ्। इतिविरोधः। तदभावः प्रागेवोक्तः। आनंनि। तादृशास्तुल्यगुणास्तासां

एम॰
८

तुल्यगुणानां गरिमाणो दुर्वहत्वस्याश्रयो मारस्तं विश्रंभरैव जानाति। तेषां कुणिताक्षाः श्रवणसुखान किं
विन्मीलितनेत्राः ॥ सोऽहं। गतिमानपि वकः स्वभावसुभगतेर्हंसस्यापेक्षया पंगुः। अथवा दैवात्कथं विभ्र
मनचरणो वकः पंगुः॥ यथा वाहुभ्यामुत्तरः समुद्रः तस्यामंगस्तो षकषां वंधोपि दुष्कर इति औपम्याद्वस्तुवंधः
अभवत्। वस्तुसंवंधरुपमाकारि कल्पः। उत्फुल्लदुर्वमुरेवैः क्षिपमाणाः आलापा अपि दुःश्रमः निन्दाकराः उक्ता
या इति पाठे तु काकुभाषितानि। सोऽहं हे तु मनोःस्थैर्यं निषेधयन्नाह। संगा हविर आश्रयीनाल्लोपाख्यान
लक्षणोपस्याः सेयमेकथा स्वस्थैरव्यग्रैर्विमृश्यप्रतां स्वस्थे चित्ते बुद्धयः संभवंतीति। शोभनरसः श्रृंगा
रादिपंचतथोक्तेनार्थेन अर्थेन संगतता। उचिता अथ चित्यं रसस्य परमरहस्यं। तदुक्तं। अनौचित्यादृते ना
न्यद्रसभंगस्य कारणं। प्रसिद्धौचित्यवंधो हि रसस्योपनिषुत्परः। येस्वरमीतिरन्ती जिह्वास्वस्थैः

स्वर्गवासिभिः। अथ्योपस्थेषु शाषमेषु वालोयः सुराणां सार्थो वृंदं तेन संगता इतसंगा मेरुः सुरगिरिश्चि
रमा अथ्यो यस्याः। कथाविशेषं निर्दिशति। उदात्तो महात्मा महार्थश्चानायकः स्वामी अत्र प्रस्तावा
न्नलः। हारमध्यरत्नं च। ओजः प्रसादादिगुणयुक्तं वृत्तं छंदसा वद्धं। अवद्धं तु मुक्तकं गद्यं यस्यां। यस्से
गुणास्तं तु वृत्तं मुक्तावर्तुलमौक्तिकं। शेषाद्यति कमत्यये वाह्रस्वः। इकारस्तु न शंकनीयस्तस्य याक्षिक
त्वात्। ईदृशीं चेयगद्यपद्यमयी कथा। मुक्तापि सर्वैर्गापित्हृदि क्षिपते॥ अस्ति समस्तभूपरीणाहस्य
लसत्तिलकशोभायमानः तिलकलीलायमानः संसारचक्रस्य सारवर्ती आर्यावर्तो नाम देशोस्ति। हि
मवद्विंध्ययोर्मध्ये यत्र आविनशनादपि प्रत्यगेव प्रयागाच्च आर्यावर्त्तः समुच्यते। पद्मग्रामकविक
थावंधो नीरसस्य अरसकस्य मनोहरस्तथा सोपि देशः नीरेण जलेन धाम्नेन च भानतं से नंद्यासो जशा

स्त्रंच।विपर्ये दिशब्दः दिपार्थोश्च।न हृष्टा प्रकृतीनां नियातनुपसर्गो धनाप्त्रागादिरूपश्कः।लोपो देवहाय
नसदापापालनं।वर्णविकारश्चानुवर्णापाव्यवस्थावपत्रा।पक्षेस्तुगमं।चंद्रभागानदीगपक्षेचंद्रस्यभागो
शः।।यस्मिन्देशेधर्मकर्माणानीरुजोवहायुषःसुखिन्यःप्रजाः।धर्मकर्मेतिमत्तमेवत्रिभिःप्रजाविशे
षणोसंबद्धंस्यात्।इदमिदमेषेववर्त्ततेश्रप्रजासुखितिवक्तुंपरिसंख्यामाह।कुशादयश्चौषधायर्थोगां
धिकामरणादिषुविधंतेः रोगाद्यर्थास्तुनकायीति।कुष्टमौषधिविशेषोरोगश्च।स्फोटः शब्देहिपि
वकश्च।नालाश्चवुपयादयस्तेथेवसाौत्रपातन्अपहस्तसंयोजनं।यद्रुक्तो।ज्ञास्यां दक्षिराहस्तेननता
लेवामेनयोजयेत्।।समयोर्हस्तयोःपातःसन्निपातःसमुच्यते।यक्षेरोगविशेषः।ग्रहःसर्पादिर्वंधनवं
।भ्रजंप्रधानात्व्यंततत्वंमूलप्रकृतिस्ततोमहान्। तस्मादहंकारः अहंकाराच्चपंचतन्मात्राणि।।पृथि

न॰टी॰
१०
10

व्यादिपंचतन्मात्राणिएवमष्टौततएकादशइंद्रियाणिपंचभूतानिचेतिषोडशविकाराः।एवंचतु
विंशतितत्त्वानिपंचविंशश्चपुरुषः।तथाचमूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याःप्रकृतिविकृतयःसप्तषो
डशकस्तुविकारोनप्रकृतिर्नविकृतिःपुरुषइतिसंख्याततञ्चतेषुवंभूतविकारवादंभूतान्येववि
काराःतेषांवादः।प्रमाणतर्कसाधनोपालंभःसिद्धांताविरुद्धःपंचावयवोपपन्नःपक्षप्रतिपक्षपरि
ग्रहोवादः।पक्षेमतःप्रेतःतस्यविकारेषुपङ्कवोवाद्युक्तिःगुल्मस्तंबोरूकूचागंडकोजीवविशेषःद
स्वस्फोटकश्चापदिवागंडकोतरायः।पद्मिश्चः।गंडकःखड्गिनिख्यातःसंख्याविद्याप्रवेशयोः।अ
वच्छेदेतरायेवेति।अलमायुधरोगेषु।अपरंपत्रदेशेणतेपदार्थाः।तद्यथा।पत्रपरिषन्मंडपेषुग्रा
माहट्टाउपविशंति।तत्रचतुरास्तस्तथागोपैर्वह्निवैरूपशोभिताग्रामाः।अथवाचतुरेदेसैर्गो

ग्राम॰
१०

पैः पांशुपाल्यजीविभिरुपशोभिता गोपशब्दस्य पांशुमात्रपालकवचनत्वात्। पक्षे यत्र देतिभिन्नं।
तुंगानि उच्चानि सकलानि सर्वाणि गोसंपर्णानि वाग्रः।हारिणि पत्रा पक्षे तुंगैः पुन्नागैरुपलक्षितं। सहकल
भैरिभरिभैः सकलभवनं पत्रपङ्क्तिर्म्यमकाशः।तुंगः पुन्नागपोः।तुंगः स्यादुन्नतेन्यवत्। सदासनन्नो
भनमावरणं आचार एवमंडनं येषां। अन्यत्र सदेतिभिन्नं। चरणांघ्रिः। दानभोगाभ्यां सहप्रभंजना
स्तवानां न भोगाव्योमगामिनः। प्रियाप्रियालं राजादनं पनसं इस्वविशेषं प्रतिप्राप्नुवंती तित्या
राणि। पक्षे प्रियस्यदयितस्य आलायेन सा राणोविटभ्यस्तरूभ्यो हिता। पक्षे विटैः पिहितानिर्ह
तेरभावेन स्वच्छंदस्थी पते। एषितिसत्रं दानशाला। पक्षे तिहेतिः पुरवं। जलार्थिभिः सदा सेव्यमा
नतयाजलपिच्छिलाः सरणा अवतारादितीरप्रदेशाः। अथवा अविभिर्मेषैर्लक्ष्यंत इति अ

र॰टी॰
११
11

वीनलसंपत्तिसुसहशानप्युपलक्षयंतिवेत्यविलसरणाः।प्रत्यक्षादिप्रमाणारहिताश्चाकुपि।भग्नकुं
भकर्णाःस्फुटितघटकंठाघनाःप्रचुराःस्ताःस्वकीयाःपापानालमलोन्यानतुप्रवाहादिनाप्रविष्टश्रा
पोयुाघनस्त्वावद्धहृइव्याआपोयेषितिनथावापीकूपादौहिप्रायोजीर्णोद्धारार्थे निधिर्भवतीतिस्वा
तिः।पक्षेकुंभकर्णोरावणानुजःस्वापःशयनं।पीवरंवतद्धश्चातस्मात्पीवरोधसोहेतोर्भावःस्मरि
तत्वा।अथवापीवरमधोपयांनेतथोक्ताः।गोऽत्रावत्येपिधेनत्वर्थोपिस्त्रीनरलिंगितउत्तिव्याडिः।त
तःपुंस्त्वात्पीवरोधप्रइतिनस्यात्।पक्षेपीवस्थूलंरोधस्तटंयासां।सतीसाध्वीतदूतेनअपगतदोषां
ःधुनपस्तुतीप्रतापादौपैःसह।पक्षेच।मनोहारीणिसारसानांहंसानिपेषुतथाहश्यमानाव
हवोवहुव्रीहियोपेषुता।केदारास्तत्पुरुषेणतन्त्वामिनाहिगुनागोपुगपुंजेनाधिष्ठिताः।वहवो

राम॰
११

पिगावःसंज्ञिद्विगुनेतिचोपलक्षणं।चकारोप्यर्थोद्विगुनापितत्पुरुषेणाधिष्ठिता।दृश्यमानव
हुव्रीहिइतिवभ्रमेःसमस्तपदगणः।गद्यबंधाश्चमनोहारिणःसाराःसद्वंद्वाश्चसारसद्वंद्वाः।त
त्पुरुषद्विगुवहुव्रीह्यादयःसमासाः॥ ॥नास्तिसा॥यत्रदेशेसानगरीनास्तियस्यांनवापीनि
पानंनपयोधरानपयप्रधानभूमिः।नचतरुणीपीनस्तनीस्त्रीकांतादृश्यते।एतत्रयमपिक्रमेण
चतुर्थपादेनविशिनष्टि।नुस्तुतौ।नवंस्तूतिमाप्नोति।अभीष्टामितिनवापिनीतथाभूतेइन
पयसीस्वामिजलेधरतीतितन्त्र्यौक्तावापी।भूस्तुवयंत्यवश्यमितिवापिनःकर्षकास्तेषांनमिना
श्राजीवहेतुत्वात्स्वामिनःपयोधरामेघायस्यांतथाभूतापश्चात्तत्रसंबंधः।अहनिःपाद्यमिति
भावः।स्त्रीनवातरुणीतथापीनौपयोधरौयस्यास्तथाभूता।अयमर्थः।स्तवाईस्वामियपयस्कावापी।

नी·टी·
१२
12

अदृष्टिनिष्पाद्यसस्यापयोभिः।तरुणीपीनस्तनीचकांतायस्यांनगर्यांदृश्यते।सैवनगरीयत्रदेशेऽस्ति
।अथवायत्रदेशेसानगरीनास्ति।यस्यांनगर्यांवापीस्त्रीचनदृश्यते।कीदृशीवापीननपयोध।
रा।किंतुपयोधरा।अपितुपयोधरा।नञ्हस्वप्रकृतार्थसूचकत्वात्।स्त्रीचकिंभूतानवातरुणी।त
थापीनापयोधरा।सर्वास्वपिनगरीषुपयोधरावाप्यः।तरुण्यःपीनस्तन्यश्चस्त्रियोदृश्यंते।
इतिभावः॥भवंतिफाल्गुशाखाविगतपल्लवायत्रभवंति।जनस्यतुकदाचिदपिविपदांलवा
लेशाअपिनस्युः।मासीतिमासनिशासनस्यशासादेवातोलोपः।यत्रसो।यत्रलोकाःस्वर्गिणां
जनंन्यक्कुर्वंति।कुलीनाअभिजाताः।विमानोविमानतातिरस्कारः।वुसुवनं·यक्षे।कुःपृथ्वी
।तस्यांलीनाः।विमानंदेवयानं।वसोवोष्टोध्रुवादयोदेवाः।न्यक्कारस्तुल्यार्थौव्याख्येयः।कथंच

राम०
१२

सत्वर्मान्नाधिकः। यत्र गौर्यै गौरांगपः। मुह्वोभयान्वपावाश्लिपः। महानीश्वरोत्ति समन्हूः। महद्भिर्यापाशोभपास
श्रीकाः हरयोश्वाः। धनप्रदानत्पाः। स्वर्गेतु एकस्मिन्नेवगच्छेतु गौरी। उमा। एक एव मेहेश्वरः शिवः। मलस्त्रीको
विस्मुरेव नबह्वः। धनदः कुबेर एकस्मिन्नेवस्थाने एक एव। परंकेवलं अधिपिवतीत्यधिपः। सुराणामध
स्याधिपः। सुराधियो नरातानचा। कोपि विरुद्धनापकः। सुराणामधिपिवतीति तु वाक्येल स्मराद्द्षरामराण्
प्रसंगात् सुरायापवत्। स्वर्गे तु सुराणामधिपइंद्रः। विनापको गणेशः। यत्र चलहैन संबंधो वह्नीयोगः। कलि
कापा। उपक्रमश्वा। पक्षे चलता संबंध इति समुद्दितं पदं चलतालोल्यं। केलिः कलहः। कोक्रोधः तयोः क्रमः।
यत्र चमरका गोविशेषः परममुत्का हिमं तुहिनं पक्षे मरको मरणं बोहुल्यं। परमरहस्य महिमा माहात्म्यं। य
स्यन विद्यते इति रूपद्ववोः यस्मिन्नित्यानीति विरान्यग्रोथाः अवयः हूपारिगंर्तोः कारवः शिल्पिनः मा

न॰टी॰
१३
13

गतानम्रश्च्छारूपशोभायत्र अगैनगैस्तरुभिश्चोपशोभापस्येतिच॰ अपिर्विरोधे॰ सचतुल्यार्थव्याख्यायां॰
कुत्सितरई यद्वारूपंकारूपं॥ व्यत्र च॥ इहभि रमेतेतिकुर्वंतिनजनाः॰ गुरुर्बृहस्पतिः माजावर्णावयवः॰ मित्रंसु
र्यः॰ बंधुजीवः बंधकं॰ पक्षेसुगमं॰ माजाजनन्यासह॰ दिशः॰ अनुक्रोधेनरपयासंपन्नैर्जनैर्युक्तायंदेशः॥
सर्वस्यापिप्रियः॰ पक्षे अनुगताः परस्परंसंबद्धाः॰ क्रोशागव्यूतयः॰ अनुक्रोशाः तैः संपन्नानि॰ तस्यावि॰
पुरुषोत्तमोविष्णुः पुण्ये पांथ्व॰ जननीति॰ जनस्यनीत्याहृष्यमनस्यासुप्रभुणाकृतहर्षाः तथानम्रस्तन
पा॰ अपिसनीति॰ सापुरीरम्याभाति॰ यत्रएवमनम्रस्तनया अतएवजनोनीतिमान्॰ गौरीतुनगस्यहि
माद्रेस्तनयाः तथाजननीमातेतिहेतोर्हृष्टेन अतएवशोभनेनहर्षोचिताकृतिकसंदरेणस्वामिना

रामं॰

स्कंदेनकृतानंदातथामनसिहेतोयस्याः॥यस्या॥शाकः प्रकाराः इंद्रनीलमणिकिरणान्नीलतृणतुल्या

१३

गिलिक्ष्व: सक्षसक्षिसक्षय: स्खलंति यस्यां सुष्ठिकसलिलं पदपंक्तेश्च कमलमुपमोनं· यस्यां च गृहभि
त्तिषु स्वप्रतिबिंबपश्यंत्यो मुग्धास्यपत्नीशंकिन्यो यस्यां च दिविभवैरिव दिव्यैर्मृदैर्दैवगृहैः। यस्या दिव्यै
स्वर्गोद्भूतैः कल्पद्रुमादिभिर्देवानां कुलैश्च समन्हैरत्नैर्यर्वालंकृताः संतः। अयां सुरेषु रहितं वल्लपेषां·
पांशुभ्रौरादिका हि रहितलीत्यादिना ज्ञेण· यस्या· सुष्टु वसंस्य बिर्ति· अयामिति कर्तरि षष्ठ्यां जलवा
सा इत्यर्थः। मतवारणो· यां मन्यो मन्ये भं श्वासुरसेनजनेन· स्वर्गाभ्यपास्ता सुरसेनया त्रिदशसैन्येना।
न्विताः॥ अधिकमिति क्रियाविशेषणं॥ धरोद्देशः पृथ्वीप्रदेशः। विहाराश्चैत्यानि। यस्यै कंधरोद्देशे अ
धि इति कारकार्थे व्ययीभावः॥ यस्यां च स्फणोभ्भिकासुधालेपविशेषस्त हूतः॥ गजास्तु बहूनि लक्षणा
नि येषां तथा सुष्टु धावंततः॥ रंगोनतंनस्यानकीडाजलाधारास्तु सुशोभिता स्तरंगा येषु॥ बहु धेति भि

न्तं ॥ पक्षे भवद्भूयेतिभिन्नं ॥ भपक्षे बहुभिर्धान्यैर्निरुद्धः ॥ आशुकविः शीघ्रकविः ॥ पक्षे शुकाः पक्षिविशेषाः
॥ सुगंधानि द्रव्याणि पण्यमेषां सौगंधिकावणिः ॥ कह्लाराणि च ॥ प्रसारणो लब्धापण्यविस्तारश्च ॥ किंविद्रुना ॥
भम्भोवात्ये आरामैर्मध्येचरामाभिर्भूषिताः ॥ पक्षे रम्यवपसाध्वनां विविधापक्षिणां च मुदं कुर्वंति वपुष्मतां
॥ कालकृतशरीरावस्थावयः पक्षिणश्च ॥ पक्षे च ॥ भक्तो भाक्तिमान भक्तं चान्नं ॥ सन्निधानं नैकधं सम्यग्नि
धिश्च अक्षराणि वर्णाः पक्षे अक्षः पाशकः ॥ अक्षरसे स्थितं अवधानं येषां ॥ कांतारे वने अगः सद्वृक्षा
दिस्त्रियाः ॥ पक्षे कांतावधूवचः ॥ पक्षे च ॥ अव्ययीभावो व्ययपलंपपये व्ययो दायादिनो पयोग
स्तदभावः ॥ दानविच्छित्तिर्मदशोभा त्यागविच्छेदश्च ॥ भोगः सर्ववपुर्षिकासश्च ॥ भंगश्चामर्दनं कुं
डलीकरणं च ॥ इति यावत ॥ व्याघातश्च ॥ स्नेहस्तैलादिः प्रेम च ॥ प्रतिपन्नानि परस्परप्रतीतानि तानि व

जदैंनत्त्द यानि चागीतस्य नानाह्वये॥ एकैकूटाख्याः पंचत्रिंशत्॥ अन्ये चा मुद्राख्याश्चतुर्दश॥ एवं एकोनपंचाशत्॥ तेषां विशेषकूट प्रयोगः॥ पंचकूटं कपटं॥ प्रयोगो व्यापारः॥ वृत्तिः शास्त्रविवरणं॥ आ जीवने च॥ स्थानकभेदः समुख पराङ्मुखं वा॥ संपूर्णो वचवरूपं पार्श्वगतं॥ ततो भागद्वयेन॥ एकतः प ततान्यन्यच्च वरताक्रमेण ऋजागतद्वार्द्ध असे अर्द्ध अस अर्द्ध ऋजु संज्ञानि चेति॥ स्थितं थस्थानकानियं चगमनमालीढं त्वरितं त्रिमंसमित्याख्यानि गाढंत अत्वारिस्थानाकानीति॥ एवं स्थानकानां तवानाभ देल्लिषु॥ पंसेस्थानकस्यारक्षणीयनगरादौ हि उपजापोनसत्पुरुषे सत्वानां त्रिदिवं॥ सुराणां सदनानि प्रा सादा विमानानि च आस्यते एभिरित्यागःढाः॥ अंकुटकास्ते षुगंथपसैर्नेटाः॥ वेद्यस्त्पह्लवैश्चलन्दं चलैः उह्लसद्भिः राजमानैः वैभवं माहात्म्यं॥ सर्वोपि जिगीषुर्वेद्य परिकरः पताकाद्दर्शपति इति स्थितिः॥

न·टी·
१५
15

॥ ॥अपि च॥ वावी मनोज्ञा सततं सार्धाचार प्रबुद्धसाधुश्रिता॥ सा नगरीषु नगरी॥ सुनगरी यस्याः श्रिया नत्यक्ता
॥ ॥तस्यामा॥ शत्रुकांताश्रु पूरे तरस्रतापएव राजहंसो यस्मात् तथा जयस्तंभैर्भूषितभूमंडलः॥ प्रणयिनां अ
र्थिनां चिंतितप्रदो मणिरिव॥ तथा स्तंभोपमबाहुदंडेन्य स्ताशालिभंजिकेव जयलक्ष्मीर्यस्य॥ स वीरसेनस्य सु
नुर्लेइति प्रसिद्धो नृप आसीत्॥ बहुधा॥ अनेकशोरणसमः॥ पक्षे बहूनां धारणसमः॥ आभोगः पूर्ण
ता॥ प्रोमा नेति भिल्लं॥ वसुधां अर्थात् देवजिजसंवर्द्धाहतीत्यर्थः॥ पक्षे यानवासुधपाले स विशेषेण हारी
रम्यः॥ रवि॥ अनेकधा सत्संगत्वात्॥ वहुधा मालक्ष्मीस्तस्या आ॥ अपारविस्त्वेकस्य मधुरस्य धारस्य आश्र
यः॥ सदा नित्यं नवो रम्य तयात्मा एव इवापनपः॥ पक्षे दानवैः सह विश्वेषां अमित्राणां त्रासकृत॥
पक्षे विश्वामित्रो मुनिः॥ परीक्षितो नृपः॥ सदा नित्यं नवो रम्यतया अपर्वइवापनपः॥ पक्षे दानवैः सह विश्वे

राम०
१५

षांअमित्राणांत्रासकृत्॥ पक्षेविश्वामित्रोमुनिः। परीक्षितोनयःपाण्डुप्पंपेन॥ पक्षेपरी॥ क्षीन्द्रयोभि
मनुसुतः॥ परस्मिन्शुभेआसितेः। पक्षेपरशुःकुठारः॥ अलघुकोगौरवार्हः॥ तयादंडस्यबंधस्यपरिक्रे
शार्थंहहरणलक्षणस्यभंगेनमुक्तारराजितलोकः। पक्षेहहहतुर्भंगहर्षितः॥ जनकाख्यनृपः॥ सुमेजातारू
पसंपत्तिर्यस्य। पक्षेजातरूपंसुवर्णसंपत्तिर्यस्य। तुहि। पुण्यभजनशीलोरथवान्हितैःसहसहितः। पक्षेपुष्प
गंगान्वितः। जगतःप्रासादःकीर्तेश्चध्वजउपमानं॥ पक्षेइन्दुः। पक्षेनलस्यगुणाःप्राचुर्यादेकस्मिन्ब्रह्माण्डेअमा
तोअनेकब्रह्माण्डानियाचमानाइवदिवमध्यगुः॥ स्वर्गिभिर्निःसमेवश्लाघ्यत्वात्कर्णलग्नाश्चविज्ञापना
र्थेनिकटीभूताश्च॥ यस्मिंश्चैवंनृपेगीतादिषुवर्ज्जातिसंकरादीनिनप्रजानामपिपरिसंख्ययावधारणं
॥ गीतेषुनंदयंतीषुभ्रन्तयोजातयोष्टादशतासांसंकरोमिश्रताप्रतीतिः॥ पक्षेजातयोविप्राद्याः॥ संकरो

नुचितबंधेनविस्मयः॥तालश्च वस्तुद्यादिः॥लपाङ्गुलकिलैविनमध्यमलक्षणाः।पक्षे आलयीत्यर्हं॥करणानितल
पुष्पः पयादीनि।अष्टोत्तरशतसंख्यानि।पक्षेविषमात्स्वार्थेकः।रयोरैक्यं।दंडः कोणः पाणिः करः।पक्षेदंडे
वध्यादीकरो राजदेयोंशः॥प्रहारोघातनं।प्रबंधाः सातत्यानिप्रकृष्टबंधाश्च॥पाशोबंधो बंधनरज्जुश्च।
शारयोहिदायेवंध्यंते।अर्थस्यार्थश्च पाशकएव पतीतिः॥हस्तः केतकीगर्भः पाणिश्च।पादस्यमूलस्परना
।न्यग्रोधस्यपग्रोथपादपस्य पारदानरवपति कल्पपनीत्यर्थः॥अन्यत्पारस्याग्रेःकल्पनाकर्तनं॥नेत्रं
वस्त्रविशेषोनयनंवाविशेषेणअंगप्रमाणेनकर्तनंखंडनंचायश्चनलःकोप्यपूर्वोविस्मयहेतुर्जगत्या
लपति॥तेभ्योऽन्याहृशएवलोकंप्रजांपालयतीतिमत्वालोकपालः॥तथाहीत्यादिर्नास्त्वोक्रमेवर्ह्णपति॥
यतोविबुधानांसुराणांपतिः।सपर्वः पर्वद्विषुक्तत्वात्।नलस्तुअपर्वोऽन्यःसोविबुधानांविदुषांपतिः॥दंड

पारिशर्यमः।नलस्तुनर॰राड्जः॰चवधादिः॥कथ्वराजदेपोंशेयस्मादित्यदंडकरः।तथाधर्मप्रधार्मप्रधानो
राजाधर्मराजः॥धर्मविजयत्वात्।प्रचेतावरुणःसद्दजघन्ययायश्चिमयावर्त्तते॥नलस्तुअजघन्योअकुत्सि
तःप्रकृष्टचेताश्च॥धनदःकुवेरःसहउत्तरयादिशावर्त्तते॥नलस्तुनविद्यतेउत्तरउत्कृष्टःस्मादित्यनुत्तरः।त
याधनंददातीतिधनदः॥येनच॥अपरंयेनासुतत्रणभःकांताचसातेनमुखेननिर्दिष्टा॥कामरूपविशेषक
ललाटकुंतलनासिकमध्यदेकाचीइत्येनामानोदेशाः।लवलीललनाविशेषः॥सरसांमालिकाश्रेणिः।का
मकोटिनाम्नीदेवी॥अन्यत्रकाम्यतेइतिकाममभिलषणीयंरूपं।यद्वाकाममतिशयेनरूपधारिणी॥विशे
षकंतिलकं॥ललाटमलिकं।कुंतलाःकेशाः नासिकापंभवोनासिक्यः।मध्यदेशउदरवहुलावल्लोवल्यः
उदरस्थरेखायत्र।तथासहरोमपंक्तिमंडनेन अन्यत्रकटिनांनमोत्कर्षविलासः।कांचीप्रदेशःश्रोणम्रा।किं

न॰लि॰
१७

चापस्याः पृथिव्याश्चांगो ऽङ्गारव्यदेशेऽवरंगे न तनस्थाने निरूपमवायोऽस्तीति अानन्दत्यतीव॥ वा न तनरत्नमेव नर्ज

नां॥ लक्ष्मी पिप्पली॥ अगुरुचन्दनो वृक्षविशेषो॥ तथामोदाव्हनां लकुचानां आभोगो विस्तारः सोऽस्त्येषां पस्याः प

क्षे वर्षां वेप्सात्कालागुरुचन्दनयोरामोदे नव्या प्रसन्न नविस्तारमंडनानवेति यौवनश्रीरिति च भिन्नं॥ किंचान्यत॥

कोप्यपरिच्छेद्यमहिमा॥ तथा नवः पर्वे विलक्षणो वतारो जन्म यस्य स तथाभूतः॥ पाद्माणुस्तु तपोवतार्यं तेरस्मि

न्निति स्तवास्पदं॥ सर्वोर्वीपतिभ्यो ऽन्योऽसाधारण एव मनलोराजा पुरुषेषूत्तमः॥ तथाऽमोरोगोऽस्यास्तीत्यमीनश्च

मी अनमीनीरोगाः पदित्वा॥ एन मयतिशाद्रुनवश्यमितिकृत्वानमी॥ प्रतापाक्रांतारि च क्रूरत्वपर्यंतः॥ तथा नरू

पदृषितः॥ तथास्त्रीकृतधराधरोपि नकूर्मिं वदं गुरुः॥ कुत्सिताऽऽर्मिः पीडा यस्य स कूर्मिः॥ अंगीकातभारोहि पी

डावान भवति॥ यदुक्तं॥ ऊर्मिः पीडाजवोत्कंठाभंगप्रवासवीचिषु॥ तथा वरोपआह्व॥ स्तन्मुषाक्लेशेन न धरां

एम॰
१८

दधौ। अपितुस्तवेनेत्यर्थः॥ नरेषु सिंहः शौर्यात्॥ नच समुच्छलं हिरण्यं धनं कशिपुश्च भोजनाच्छादैप
स्मात्॥ तथा बलिना राज्ञा वधे मे न मो दैन्यं न वाकरोत्॥ रामः सुंदरः॥ अलमत्यर्थं॥ कस्य ब्रह्मणः ईश्वरस्य
वशं भोः स्वयं नापि चकृतवान्॥ देवस्यापहारी नेत्यर्थः। ब्रह्मेशौ देवानामुपलक्षणं॥ वृद्धो विद्वान्॥ न
पापि कुलोत्पन्नः अन्य एव पुराणपुरुषात् दशावतारात् विसदृश एव। नवावतारो नवसंख्यावतारः
कोपि अयं पुरुषोत्तमो विष्णुरित्युक्तिलेशः॥ तत्पक्षे मीनकूर्मवराहनरसिंहवामनरामबुद्धकल्किनो
वतारः। हिरण्यकशिपुबलिलंकेश्वरास्तत्प्रतिपक्षाः॥ रामः परशुरामो पितदा अलमितिभिस्वाकु
रेषत् ईश्वरः केश्वरः सहस्रार्जुनो जमदग्निहोमार्जुनीमात्रहरणात्॥ अथवा रामः कृष्णः तदा केन वा
पुनाई षेई श्वरो भवति॥ पर्वताशनत्वात्॥ यद्वा कस्य पानीयस्य यमुनाह्रदे लक्षणस्य ईश्वरः स्वामी

न·टी·
१८
18

केश्वरः कालियसर्पस्तस्यश्रियमजहारा। अथारपेतो पार्थः॥ अन्यत्र स्थापा अपतंपपार्थः॥ अपापंनिःपा
पं॥ अपेतात्र्यापोचस्मात्तस्पराजादिवत्॥ सुष्टपकारसारं। पाकस्यानंतुसपकारैःसदैःसारं। सत्पात्रप्रतिपा
दनात्दानंसंतशोभनंतथाकोटिसंख्यं। पक्षेकोटिरिटिनीगुणोज्या॥ वृषोधर्मः। पर्वपौर्णमास्यादि॥ उत्सवः
पुत्रजन्मविवाहादि। तेहृष्टा अनुष्ठितापत्र॥ अन्यत्रवृषपर्वादैत्यः॥ मः संशपः। पक्षेचभ्रमरेभ्योहितं॥ प
अहेलाश्चत्र्यरचेष्टा। पदिवा॥ पर्उत्कृष्टो महउत्सवोयस्यातस्यामिलापाथिव्यांरतः॥ राजन्वतीहिम
हीसदुत्सवा॥ विरोधाशेमहेलास्त्री॥ शांतश्चासौतनुतनपश्च शांतोजितेंद्रियः तथास्तुत्यानयोमीतिर्पस्य।
तथानकुत्सितरूपपुत्रः॥ पक्षे॥ शांतनुतनयोगांगेयः। सकुरूणांक्षत्रियाणांमुपयोगी॥ सदाभस्तोगिर
रपोनपाश्च। तेषानाथत्वंहृपोरपिसत्यप्येवंहिमालयोयस्यमास्यनपाति। यतोसौसदाहंसखेदंसाकु

राम॰
१८

लब्धगं।प्रचलत्कंपामाने।जलंकंपामानं।जलंव्यामर्द्दं।मानसेचेतोबिभर्ति।सिद्धांतेतुमानसंसरः।स
देतिभिन्नं॥तथाप्रचलज्जलंपत्र।शेषंप्रतीतं।आकुलशब्दोभावप्रधानो।यथातिष्ठंतिवनिराकुलाः॥
॥३४॥नसत्र॥यस्यनलस्यकांचनाद्रिर्मेरुः।कांचिदपिसमानतांमोयोति।सुष्ठुजातरूपंसुवर्णंसुपत्र।
नलपक्षे॥रूपंसौंदर्यं॥अतोद्वयोरपिसुजातरूपत्वात्साम्यनिषेधः॥यतोमायसत्रान्दवतिस्मग
थाभोगैर्न्नयुक्तः॥नन्नस्तुसत्रप्रसृतिर्भोगमाकचा।सिद्धांतेननसत्राणांभरःस्यानं॥तथानभसिगच्छं
तियेतैर्देवैर्युक्तः।किंसर्वविभक्तंताच्चित्रेनोयपोज्यो॥तस्यनरपतेःसुतशीलोनामामात्योऽस्तिस्म।आ
स्तीनत्नयशसांकुशेशयानि।संसारस्यचसरउपमानं।अपिचाब्रह्मणेहितोब्रह्मण्यः॥प्राण्यंगब्रह्मणाय
पवरत्वलतिलमाषदृषाद्यः।तथाचचेति।तापहारीविप्रैर्द्विजैर्युक्तः॥तथासतत्शोभनोवेषोयस्य।विरो

न.टी.
१९
19

धांशः। सुगमएव।। अस्त्रवित्तं अस्त्रत्वं विप्रयुक्तो विप्रयुक्तः।। अथतस्मिन्नित्थमभासगुणोपेते जनस्य जननी
वशावरति मंत्रिणि राज्यभारं निवेश्य। एवं वर्णनीयेव पसिवर्त्तमानो राजा सुखाति शयं सिषेवे। तादृहा। अ
संजात विषमयुद्धभीरहितानां अपकारी।। हरिश्चान स्ववाख्याली प्रवर्त्तनस एव विलासः। पक्षाविषा
न्मरणभयं। आहिः सर्पः। हरेर्विष्णोर्वाहनविलासो वाहनलीला।। कदाचिच्चामदनवाणासनातिमु
क्तकैः शरैः। मदनोबाणो मनोति मुक्तकैः शरश्च मुजः एभिर्हस्सैस्सम्य कुछादिता पापर्वत स्तोण्यां।
पक्षे। मदनः कामः स्तस्य वाणासनो धनुः।। स्तत्रक्षिप्तैः शरैर्वाणैः विधुरिता या पार्वतन भुवि पर्वताः स्र
वतिस्मेति पार्वत्यां। कदाचित्। कमलाकरः कमलवनं।। पक्षे कमलायाः श्रियः करः पाणिः।। अनन्तभो
गोमनंतविलासाः। शेषाहिवपुश्च। कदाचिन्नाराज्ञः सभापरिषन्नत्रावस्थितः।। पक्षे रजसागुणे

राम.
१९

न निर्बन्धे भावे स्थितः। व्यापारो व्यवहारो निर्माणं च। कदाचिन्म। कांता अगता। काम्या च। पयोधर
स्तनो मेघश्च। विलास उपभोगो नृत्यं च॥ कदाचित्॥ अश्वाः संत्यस्यां तया सेनया युक्तः॥ तथा मगा
नुगामी॥ वहुवालेन रणो कांतार पथे अभ्राम्यत्। पक्षे मगाश्विन्यो नक्षत्रोऽश्वेनेरिणा सह सेनयेत्यश्विनी
विशेषणं॥ वहुशङ्क्तिभिन्नं पदं। पवनमार्गो घोषः। अत्र पकारात्प्राक् विसर्जनीयो च ध्मानीयो शब्दपदे
तु षकार एव॥ तदेवरूपमेदे पिश्रुतिसाम्यान्न दोषः। रीतिकवि समयः। तथा च चंद्रसिंह कृते चंडिका
चरिते महाकाव्ये। पुष्पारपामिह सराधिगते समरुद्धा पुष्पादपाः फलभराद्ब विनम्रभावं। पुष्पारपापि
दधतो मुनिवत्सजन्मा पुष्पादपाति मधुसाधुमधुव्रतौघाः॥ अपां जलानामधिगमे प्राप्ते सत्या पुष्पा
त्कुसुमात् फलभराच्च फलातिशायात्पा समृद्धिमप्यापादपास्तरवो विनम्रभावमापुः। समृद्धो नम्रता

स्यात्॥ जलाधिगामः पुष्पजलफलानां हेतुः। तानि च समृद्धैः सावनमन्नता याऽस्तीति तथा समृद्धिस्तपायापास्प्र
स्तं पुष्पाणां अनतभक्षणं॥ तथा अपापिपापरहितं॥ शोभनं जन्म यथा मुनयो रघातितानद्वेदेव॥ एतेपि मधु
व्रतौघाः सुजन्मधारयंतः संतो मधुमकरंदं अपुः पिबंतिस्म॥ पादैः अंघ्रिभिः पादेषु मलेषु वा परतिस्प
भीष्पामितिप्रावुर्योक्तिः॥ अत्रापुकपादयोः षकारएव॥ सुकृपादयोश्च विसर्गएउपध्मानीयो वा न तु ष
कारः॥ परंतु साम्यादादोषः॥ एवं विसर्गजिह्वामूलीयमकारश्च अपि। यथा पसद्धेऽजनिकलंकाचारा अपि
भांतिनिस्त्रिकरगमात॥ सुधियः काष्ठादशार्कधराधिकं साद्दिते अश्नुवते॥ सहजोऽकृत्रिमो निःकलंको
निर्दैषम्याचारो येषां ते तपोकृतः काष्ठादशकं दिकूचकं पर्वतैरधिकमश्नुवते॥ अश्नुवति॥ स्त्रीणां मभा
वोनिस्त्रियप्लूऽच्छयतस्पगामोभ्रमः॥ इतिरसतिसमाहारद्वंद्वः॥ एतेनजितं द्विपो यैर्हि॥ अपि विरो

धेः॥ येषां किल सहजस्वर्णायां लंकायां चारो गतिः ते कथं त्रिकूटाचलगमनाभावेन भ्रांता दशकाधरो

रावणः॥ काष्ठादश। अन्यास्वर्णार्थनिषशब्दे एव निः कलंपकपक्षे जिह्मामलीपविसर्गो। कदाचिद्दंसे

॥ अम्सेः पाशकैर्विनोदं क्रीडां। हनूमांस्तु अस्सरावणात्मजस्य विनोदं बधं चकार। कदाचिद्वा। शोभना

ग्रीवा यस्य वै स्फुपर्थे॥ मत्स्यं दोहीति वुवाणस्य आसमंतात्म्नांकाकोभिन्नध्वनीतिष्ठतो याञ्चावशा

त्॥ स्वरभेदवतो अर्थिनो याचकस्य ग्रार्थनासफलाक्रियाता मिति अमुना प्रकारेणानरपुंगवान्।

नरश्रेष्ठान्॥ आदिदेश॥ वासमुत्त्वपे॥ पथावेदहि सीते इतिप्रलपतोल्लघो गुंसेरामाद्धपस्यसप्रयो

जनस्य सफला प्रार्थना क्रियता मिति वानरमुख्यान् रमुख्या कपीशः सुग्रीवो निपुक्तवान्॥ का

दाचिन्म॥ मार्गगान् याचकानुद्धार्थसंपादनेन सौमनस्य पुक्तान्विधायस्वस्य गुणं त्यागाख्यं

जगतो पिकर्णौ पर्यंते अनेने निकर्णपूरः॥ श्रोकर्णपूरीचकार॥ पक्षे सुमनः पुष्पाणि मार्गणा बाणाः। गुणो
ज्या। कर्णपूरः कर्णान्ताकर्षणं। कदाचिदं॥ उच्चैः स्तनाभ्यां नाभ्या वरम्याः इतनिर्निमेषेनेत्रलीलाः सिषेवे
वारस्त्रीः अंभोनिधिस्तु वेलाः अंभोरुहः ह्रीः की दृश्यः ताः उच्चैः स्तनेन शब्देन अभिरम्याः तथाकृतं अनि
पाषाणां मत्स्यानां नयनं प्रापणं पेस्मयोक्ताः॥ विविधाभ्रमा आवर्ता याषु तथा कं जलं तस्य दर्पेण
मोक्षेण सहाद्यपेमोचनार्थत्वात्॥ तथा विलसंत्यभीष्या॥ कदाचित॥ न पोढुं शक्ता अपोध्याभ्यां सं
ज्ञा चातस्यां पुरि सुमित्रे रूपेतः सुमित्र पाचकलत्रेण॥ विलसंत्योरामा विलासिन्यो पत्रतेन मरतसंगी
तेन का उद्यारामभरतयोरवलोकनेन चाह्लादनलोदशाय अबुभुज॥ कदाचि॰ अथानतः एकस्मिन्नपि
समयेन्द्रपमवेक्षितु वर्षा अवातन॥ वर्षा शब्दागतस्त्रीत्वेवर्षाणां सा क्षातस्त्रां त्वमध्यवसितं॥

तत्तश्चपयोधरामेघास्तनाश्च॥ पतंत्याहारावलीपतंती धाराश्रेणिः॥ चलंतीहारावली च॥ अथवा प
योधरयोरंतर्मध्ये पतंतोन्तःक्षिप्तापितोन्नतत्वाद्दप्रविशंतो हारापासां॥ तथावलीभिरुदरलेखाभिर्वि
राजिताः॥ कमलदलानां कांतराहं तपममति वाहंतेपासु॥ वर्षाणामतिवाहनेन कमलानाम्मुल्ला
सः॥ पक्षेकमलदलकांतनेत्राः॥ तथा इंद्रधनुश्चक्रमेव वक्रे भ्रुवेयासां॥ पक्षे सुरचापवच्चक्रत्वतत्वक्राभ्रुवः
॥विद्युद्देवमणिमेखलायासां॥ तथाअलमत्यर्थं कस्यजलस्यआरंधारयंतीति॥ यद्विवाकारस्यराजद
यभागस्यधारिण्यः॥ वर्षाहिसस्यादिसाधकत्वाकारस्यापिसाधनं पक्षे विद्योतमानमणिकांचीधा
रिण्यः॥ सिंजागजेंत्यः॥ तथामुक्तामानंप्रतिप्रस्थापिताहंसापकाभिः॥ अथवामुक्तंहंसानिकानि
जलानियासु॥ तत्समयेहंसाप्रगल्भगजगमनमनोज्ञा। कंजलंधरंतिकंधरासेघाः नैकमारम्याचासु॥

न॰टी॰
२२

पसे। पसंकंधराग्रीवा। छादितशशांककांतयः तथाकायजलायज्जलापाः कलापाः॥ कुटुंबिनीजनगीप
मानरासकारेतरु त्वमुखामघालोकनायोन्मुखामंडलादेशापासुपश्चात्कर्मधारयः॥ पसेनिर्जितेंदुदी
सिति॥ अतिशयंमुखमुल्लसंपुन्नतकपोलंवामुखविंबंसो॥ आकर्ण्यएवाचासोराजेतितरुणराजः।
कामस्यतरुणराजत्वयरहोपमं॥ नृत्यत्केकिनांचमत्कृतविधिंदधानं॥ घनगर्जितंश्रुत्वामुदेवकिसलकं
दलदलसल्लेनपुलकिनाभरुत्वानशिखिंघ्रज्वजानस्मधारपतु॥ ॥पर्णैः॥ रजसिपेपुष्पंतितेधूलि
कदंबाः॥ वर्षासुधाराकदंबद्रुमाः शाखाग्रेनपिलंतः सौरभभराक्रांताश्रुतेऽमलपश्चवेएवपालिध
जाः प्रसिद्धविहानियेषांतेधाराकदंबद्रुमाः पुष्पसेवपुलकंमुदेवचदंति। हर्षितहेतुगर्जितश्रवमे
वारसोजलेरागश्वा। अन्योपियुमंडलात्स्वर्गात् मिलंत्पायोषितः शब्दंश्रुत्वाएवंविधोभवति।

राम॰
२२

ग्रथबंधनेऽइति चौरादिकाद्धिकलेन णिजभावे ग्रथितुंशीलाऽइति शानचि ग्रथमानाः। यत्कविरहस्य
।गाथांगाथयति ग्रथत्य विरतं श्लोकांश्च सोकोत्तरानुगद्यंगत्स्य पतिस्फुरार्थललितं पो नाटकं ग्रथ
ति। यत्स्याति स्मृतिशास्त्रयोर्विवरणं ग्रन्थानने काश्च यः स्वच्छयस्य मनः स्वभावसरलं नोपयंथते कु।
त्रचित्॥ अस्मादात्मनेपदमिति। तथा च। वहति जलमियं पिनष्टि गंधान् यमियमुद्ग्रथते स्रजो विचित्राः
॥मुशलमिदमियं च पातकाले मुहुरनुपाति कलेन हुंकृतीनां॥ अथ क्रमेण नीरंजनं अंभोजमुक्तं॥ म
तलेवि पांसु। वनं च जातीपुष्पसौरभं धमरंगंजातं॥ धुत॥ कंपितकरं बंदुमसमग्लानिः सरसपोसोव
नवः परागः। परागमेति पराएवः पराउन्क्ष्य आगमो वा परागमः संबंधस्तेन समं यरामंदास्त थ्यो रुशी
तलजलकणाः रतिरागोस्तिपेषां अतिदयितामरुतो वातामरुतः पर्वताद्धांतिस्म॥ ततस्त्वातिरस्कृता

न·टी·
२३

रवित्विषोपत्रा। सीरो देनि द्रापमाणो वाणासुरबाहुछिहिसुपेत्रासीरसीमंतिनेनि॥ समंतउवसीमंतः॥ ततः
कारितां तस्यात्कृतांरिकादितिविचाररूपां तस्मिन्नित्यंभ्रते मेघसमये व्याखेटकारण्यपालकोन्नपंव्य।
ज्ञापयत्। विस्तरग्वंत्योविस्तारिण्यः सरितोपत्रा। इंद्रगोपावर्षासुरक्तद्रारक्तजंतवः। भ्योतत्तूसरत्तूतमा
त्वानां संबंधिपत्॥ विस्फुरत्वंस्यो धारागृहं जलपंत्रगहं तस्यसदृशि॥ ॥किंस्पां॥ दीर्घस्फटिकद्रूपोपेतो
पोजनगिरिः। वलाकाद्रूपान्विःतः सजलो जलदः भ्रुण्डाभ्यस्यो हस्ती। वाकिमिति भ्रांतिं जनयन्देव
कुतोपि कोलभ्यकर भ्रागात्॥ अत्र युगमशब्दस्थाने द्वंद्वशब्दं पठंति कश्चित्तदयुक्तं स्फटिकयोर्द्वंद्वमि
त्यत्र पठितस्य द्वंद्वपदस्य पुनः प्रयोगे कथितपददूषणप्रसंगात्। भिंदन्नामन्दरलीलया करणभ्रन
पामापपन्न॥ अतः कारणात्स्वपेनस्यादिति आत्वं आत्मनेपदं च भवति॥ अच्छाच्छेः॥ चंद्रकिणोम

राम·
२३

प्राः पल्वलमखातंसरः ॥ प्रोथिनः सूकराः ॥ भद्रपर्योणंकरोत्यश्वानां ॥ तत्करोतिनिदाचष्टेइतिणिचिस
तिपर्याणयति ॥ नाव्याप्यत्वात्संबंधनिर्हितो व्याकरणं ॥ स्त्रपतित्रिलोकीतिलपतीतिवत्कर्म ॥ मनउद्वतु
राः शीघ्रागच्छेति ॥ सज्जीक्रियंतांप्रगुणीक्रियंतां ॥ पदातुमसज्ज्यंतामितिपाठस्तदासज्जशब्दः कारितांतो
ग्रह्यंतां ॥ निर्मथिताप्रोथिपल्यपानांवराहयूथपतीनां आशाइच्छापेः । आरुह्यचाश्वंराजाश्वमिर
श्वैश्वानुगतोगजोपेन ॥ श्री ४ अथद्विज· अथनिशातिवाहनादनंतरं अंबरंव्योमवस्त्रंच व्योम्नः स्व
भावस्वस्थस्यापिमालिन्यक्षालनेवक्तोवस्त्रपक्षेनिर्मिरवन्मलिनं ॥ ६७ ॥ उदयाद्रिगनेप्रथमप्रभापां
डिम्निदिशीथेवांधकारे अस्ताचलस्थगंतुमहत्वे किमपिसर्वोत्कृष्टेनेजोजयति । तत्रकविरुत्प्रेक्षते । सां
प्रतमिरानीनलोमध्येजाह्नवंगांगां । पामुनंचकालिंदीपंत्यलिलंविभिन्नसंगतमित्यर्थः । व्योम्निजाह्न

न॰टी॰
२४
24

ध्योवासान्त। पमुनापाः सभेदः सांप्रतमेवाग्रनएवास्मिन्न नयमुना त्रिविक्रम इति नाम कविरवापान्त
याव स्फुतिवरः। प्राच्याविस्मुपदी होतार पर्वौसत्रिविक्रमः। निर्मेमेविमलं व्योम्नि यन्यदं यमुनावधिप्रभा
यां पांडुताप्रभाक्रुतउधोनः प्रकाश इति पावता। ननु प्रभापाः पांडुता इति समासः। दुरपेप्रभाया आरक्तत्वा
त् [illegible] प्रकाशस्फुरं इंद्रनीलादीनामपि पांडुरेवा जांहवीरेवता अधिष्ठात्री अस्येति रेवतार्थे
ऽण्। अन्यथा शैषिक ईयः स्यात्॥ अपि चापाद्यस्ताया। अस्तगिरिं गच्छति तमः समहे पश्चिमापाः हृ
स्या। पाः सपत्नोरुणोदयापापाः पर्वस्याश्च लोहितादिशोर्मध्ये प्यंडुपिंजरं। आश्यामं किमडुर्निर्क्रम
नाक्रुस्तोकोदयं नेजोऽर्थानवो पुष्मान् पातु। प्रकाशारुणोदयतमः शेषे समुदयेस्य पत्वान्। पांडुपिं
जरं श्यामं वेत्प्रक्रमं तदित्यने नासिसं पच्छुव्वाव्यसुषमानमानमानमाहाअंनरित्यादि दिग्भागयोर्विं

राम॰
२५

स्मुविरं वोचिकाश्यात्म नश्वनेजसौ लिंगोत्स्वबु।पमानं।अथवासत्त्वरजसां पांडुरे नदेवविस्मु।रजः पि
जतदेवचस्य स्या।तमः श्यामं नदेववहरः।एतत्रपामपश्वइ्‌ ववित्यापमिकसमलः।तदुक्तं। सत्त्वगुणाः सहाविर्लौ
हितपीतपिंरं सस्तजगत्कर्जो।क्रमस्तु नमः सत्वभावानुरूपेतत्रयीमर्त्तिः।अभिकारोप्याह।द्वादशात्मा त्रपीत
नुरभेरपांडुनेजउत्युक्ते सत्वस्यपिंजरमित्युक्तेरसजः श्याममित्युक्तं च तमः प्रतीनिरिति।ननश्वतमो
न्वितापाश्रयाव्याअरुणान्विता पाश्वयाव्यामध्येमनारीषन्त्वस्यं किमप्यभुतं वैभवं नदुक्तं बंपा
दुर इतिपिंजरं श्यामं च तेजोः र्थान्सत्वरजस्तमत्रपीनदु स्तरणं।वीपुष्पान्अवतु।अमुमेवार्थं सत्वरजर
जस्तमसां संज्ञापरेणाविविषुविरं चिलिंगोत्स्वलक्षणोनदहपन्नाह।अंतरित्यादिः पुराखमारात्म्या
र्थंविरधतोऽदुंहिणानारायणाप्यो।शिवेनस्वस्यलिंगस्योद्धामौमानविहानं हेतुः परा।उक्तः।इत्यागमः

॥६॥ वेगसरीविसरीकांउपरोगुणालपनं। ७॥ अजपत्युद्धिस्तत्ररिवानारकस्य प्रथमः प्रस्ताचंनायांस
वधारः॥ ७॥ जयन्त्यखिलानरकोभौमासुरः। ८॥ जयत्यमरमरणांसारथिर्नेता। स्मरणीरितिपात॥
। ।समुत्तीर्य भगवतामेकलकन्यासु स्फुल्लत्यादोह्लकाणानुभ्रमहेतोः केचिदं कोह्ल इति पठंति न च शब्द
ते संस्कृते च कोठ इति। ।नथाउल्लंघ्य दक्षिणाभागस्थितं गजानां मभिमतं नर्मदानीरपुराणपारणम
ग्रतो विविध विध्याटवीमवगाहमान इति संबंधः। कथंभूतां विध्याटवी। सिंहाग्निम्रगेंद्रद्वंद्वं। ज्योति
षो रूपं च राशिश्च तेनेव राजितां तत्थापतंगः शलभः सूर्यश्च। हस्तिवकोली। अष्टमराशिश्च। पुनः किं
भूतां। आविर्भूतासहआर्द्रेणाभंगवैरेणारोविहिता। ओषधिविशेषो मृदोमलकश्च पस्यां। प
क्षे आर्द्रां रोहिणी मृत्लानिवाराः। शार्दूलविक्रीडितेन नसिंहविलासितेन मेहरांत थाहारिणीभिश्च

85

रुहरिणीभिर्महाक्रांतं। सर्वदावसंगैस्तिलकैश्चनस्रुविशेषैर्भूषितं। तथाश्चतिचित्राश्चंपकानांमालाश्चो
णीपस्यां। पक्षेशार्दूलविक्रीडितं। हरिणीमंदाक्रांताव संततिलकाचंपकमालाचछंदांसि। तथावहुभिःको
टरावरोनुत्तांछिन्नो। कोटरशाणांतरूणांवनमिति। कुत्वाकोटरादीनांवनेदीर्घः। कुशोदर्भः। लवोलेशः। शी
तांतुवहुकोरेनप्राज्यकौटिल्येनराघवोनरक्षमाप्रार्थितं। तथा ऽन्यन्नोमेपिमनस्वस्याधावति। आवे
शोयं। तरादेर्मनसिप्रवेशः। स्वयमपिराजानिजहर्म्यंमगात्। तत्कालंतत्क्षणात्। अंतरालेऽर्द्धमध्ये
। राजाचंद्रोपितदातस्मिन्ज्योतिष्वप्रसिद्धकालेकालसमलेअष्टशतीलक्षणोपदंतरालंतत्रमिलितैःप
रिजनैरनुगम्यमानः कीदृशैः सार्द्रोगिसाश्रुत्वात्। ध्यातेतिहरिणाक्षिरांसिपेषुतथाविधाहस्तापेषा
तैः। तथासश्वरणांसकर्णोचित्रस्यचित्रस्यचित्रकायस्यकन्तिकास्वचं उपस्करंचमत्रगपोयपयोगि

न॰टी॰
२६
26

वहंति। आर्द्रशब्दोभाववचनः। पक्षे सह आर्द्रया नक्षत्रेण सार्द्रं मृगशिरोनक्षत्रं पक्षे। श्रवणाचित्रेन
क्षत्रे। अनयोः समाहारद्वंद्वः। तेन सहिताः स्वतास्वकृत्तिकास्वाः तासामुपस्कारं समवापं वहंति। स्वघोर
रूपपयस्पवंधनं त्वघमिति॥ तमसापत्रविनाशः पथिकोच्छासः पदार्थनिर्भासः उदयं प्रतिपद्यासौ
भुवनमुदे जयति चंद्ररुचिः। इति विषमपदप्रकाशमेतद्रमयंत्यां तनुते स्म चंडुपालः शिशुमतिलतिकाश
चैत्रं चतुरमतिस्फुटमिति चारुचित्रं॥ ॥इति श्रीचंडुपालकृते चंपूकथाविवरणे प्रथम उच्छ्वासः॥ ॥
अथ कदा अनंतरमितीति संति। स राजा निकटकानवितरत्किंनरमिथुनेनगीपमानं राजाविशे
षेण। उद्वापमीरणा। उद्दमिनिवस्यमाणामनश्लीलं अग्राम्यं श्लोकं चितपमाकर्णितवान्। किंविशि
ष्टः राजाकलहंसाएवहासस्तेन रम्यायां तरुणपामभिनवप्रवृत्तायां। अन्यच्च शरदेव तरुणी युवति

राम॰
२६

स्तस्यामागतायां रागात्स्वयं शशायांउत्सुकरुत्सुकं तां तदा मदेन क्षीवनयातरुणिमोद्रेकेणावाकल
कलोपस्याः तथा मुग्धत्वाहं सोपसोपमोहासहारोस्तोस्यामिति मत्वर्थीये कर्मधारयः वरं मत्वर्थी
याद्दुर्व्रीहिरिति प्रायकं। किं विदधानः कुर्वाणाः। कां रतिं चित्तासक्तिं। बासुवर्षासु। किं भूताषु गतप्रा
पासु। स्वल्पशेषासु। तथा कुसुमान्येव कर्णपूराः। पुत्रं सास्ते। अस्यानि काननानि वनानि यासु। तथा
मेदेन मुखराणामपराणां पारसनावलीजिह्वाश्रेणिः तस्याः कलं क्वणितं न हि हि आम्यतु विरमतु
विरमतु यासु। वर्षोदये हि केका भवंति न यान्ते मदाभावात्। तथा स्तोक विघुटुघतासु। व्यपनहंसके
षु। अम्बरपहृतासु सीराशुकाख्यगृहासु। कास्विव। हृद्धा स्विवा तदारतिः संभोगः। गतं प्रकृतं अयं
दृष्टफलं दैवं यया सा तथा कुमेः पुष्पशमभिः कर्णपूरैश्च भूत्यं कं शिरः आननं च यासां। तथार

न॰टी॰
२७
27

सनायाः कांच्यांक्वणितस्यमएररवोल्लसितस्य। मधुरांगविन्यासस्य लावण्यस्य च लोचनलेखक
मनीपगुणस्य बिसलतद्विरुपमानं तथाप्यपेतं हंसमुभ्रंशंतराजिषु पतत्कुचाषु। तथासीरांगगर्भस
भावाभावात्‌ विनष्टं शुक्रं वीर्यं पासु। न पुनर्निर्हृतवीर्यासु रतिव्याख्येयं। पुंसां वीर्यं स्त्रीणां रजर
तिप्रसिद्धेः। अतएव न विद्यते वीर्यं बलमासामित्यबलाः। रसनी शब्दः न परं तालव्योदंत्योप्यस्ति। त
थाच विश्वप्रकाशः। रसनाकांचिजिह्वयोरिति द्विरदमदगंधस्य बंधा द्विरदमदगंधोपमितिप्रत्यपिज्ञा
।तया अनुज्ञा। संधानपाठे संधानं संधिमैत्री सदृशमिति यावत्। सत्यपि विद्रुगतो निषायां प्रति
षेधो धनास्त्यनित्यत्वात्। शारदिम सच्छदाः पुष्यंति। ते च मदगंधयः। तन्नोग जभ्रांत्या सरोषं
विस्फूर्जंतिसिंहहंहे। मृणालिकाकांडस्य खंडनापयासो विरामः अर्थात्‌ नादस्येव तेन रम्येय

राम॰
१०

याभवतिस्थित्वास्थित्वामरगालंचवर्णितत्कषायपरंशुद्धकंठाश्चनादंकुर्वंतीत्यर्थः।हंसमं
डलानिशरत्प्रवेशमंगलमृदंगाः।बंधककुसुमस्यलौहित्याद्दिशिद्दिजनरुधिरत्वं।मुक्तालिस्तोरणं
।कलमस्यश्वपांत्यांवर्षावध्वाः।प्रपाराशपराशवः।घनामेघाः घनंचसांद्रे।शयनस्थानं।निद्राद्वाहि।वि
निद्रसांद्रहंससरोजराजितः।सरस्त्वंवशरत्प्रभानपोःसमानं।धान्याः प्रोल्लसंत्यश्चित्रशालिकाः सा
लेख्याम्रमिकायेषु।पक्षेचित्राबहुविधाश्शालयोयेषु।स्त्रीमस्वाश्त्युभयत्रयोज्यं।कुतःस्त्रीस
खाहानमि।हियस्यात्कारणात्दारेषुकेनिस्पृहाःस्युः।किंकुर्वंतेः फलभारेषुनतितावक्रिताः।
नवमिताःस्तोकाःकेदारेषुक्षेत्रेषुशालिमंजरीःपश्यंतःतद्दर्शनंहिउद्दीपनविभवः।प्राव्हरमरा
पत्वात्बहुधापुनःपुनःविलोक्यप्राहषंत्र्याकाशस्यव्योम्नस्तिरोधापिनीनीरजसंनिःशंशुं।।

तामतिक्रांतां च शारदं चकाश पुष्पस्यांतस्थानीरजैः पद्मैः संगतां। अन्वितां अनेन श्लोकत्रयेण
प्रियापरिग्रहविमुखोपि वृद्धैस्सरं अंगारगिरिशिखरं नीयमानं। तदेव वनं गंतुमारेभे। तत ईदृक्वि
धेन वा पुनारोमांचिततनुः देवत्वामंक्ष्य· तवारिस्त्रीमुखे वानवारदमिदमिति भंगश्लेशक्तिकुशल
पावनरसिकया कथ्यमानानि वनकौकस्यानानि थलोकपताप्र। आदोलनवेगत्याद्दैः आंदोल
नं तरोरेव वपवनक्षनं। तदरिस्त्रीमुखे अत्यर्थं गनसौंदर्यं कपोलफलका रिशपोधलोध्रस्य विले
पनरूस्य॥ लतामंडलवल्लपोनमांति। अगुरुद्वेरा चिताश्चदं नरवस्य पत्रभंगाः पत्रवल्ली॥ अलि
कललाटं। तिलकः पुंड्रं। वासमुच्चये। वर्नेसांद्रं अंजनं कज्जलं तत्पषिः। पांशलाका अभिरम्या
संस्कृताः प्रकर्षेणानीलाः कुटिलकेशाः। अधरो स्यास्तीति अधरी ओष्ठवान् नां वल्लरागः ओ

षसंवसंवद्धः कृतू इतिभावः। सर्वत्र न नञ्संबंधः। अवतरतीति तु सन्निहितमेव पोऽयं न प्रत्येकं। प्रहृष्टशब्दो
लक्षणापाप्रहृष्टार्थः। शोकत्वमप्रलापमानादौ स्थ्यात् जन शोकजं आलं अनर्थः। वने च नारङ्ग तरुभिः कृ
तशोते। सहजच्युतस्य लपाषाणास्यतीमषणालोध्रस्य तरुविशेषस्य लताः शाखाभांति। नागेभ्योऽहि
भ्योऽहिचिताश्चंदनतरोः पन्नगाणां भगाविशेषाः। तिलकोहसोनालिकेरैस्तरुभिर्व्यासः। नवानवीतैनाऽत्र
जनैस्त्रीरागः प्रसक्तिः। किंशलपितं अशोकानां जालं षंडः॥ ॥इतश्चासुपुरचितोनिमित्तिः सुरैः स्थिरो वाः। प
से अखंडिताए+ स्पशालिखिनोपष्टिः प्रकांडः। तमालका इति ह्रस्वक इति। अत एव नाभिरम्याताभि
रम्या इति भावः। नाधरीकृतो न हीनीकृतः तां हृलव+ वप्रहृष्टा वालाः केशापजा। अनेकविधैर्वकु
लैः संकुलं पसे अनेकाविधवाम्रताभर्तृकार्यष्ठकुसषुतैः कुलैर्गोत्रैः संकुलं पुनागस्तरुः। अ

न॰टी॰
२९

न्यत्रपुमान्नागोवासुकिः।कृताऽत्यादिताअम्बत्याःपिपष्यापस्यांतथामहिताचार्वीपिसे।अम्बत्या
न्नेकोरागसुतापहितंपपाऽदमिदमितिभंगाम्सेबोक्तिरस्सपावनरसिकपा।कथ्यमानानिवनकौतु
कस्यानानिन्लोस्थवलोकपतृ।चला।संचारपोपेनमार्गैराकिपरपिव्यवधानमतिक्रांतः।पुनरपिन
पैववभाषे।देवनन्दनस्यहिंनोस्मवनस्यवनकिंवर्णपापञ्चावशांतरवोहसंति।विजयारावरास्वसा
।जरामलानि।पुष्पकंविमानंकुसुमेचीरामोदाशरथिः।रामाःस्त्रिपः।अनेवज्वराउनिरांकुशब्देनस
ख्याऽउपलस्यतेतत्तोनेकशब्दोऽसंख्यानवचनः।पस्मिम्बवेस्फुरं।उपंतालीनालद्रुमः।।उपंचजाति
मोलतीहरप्यते।हेपिकीहशी।माला।अस्या।अस्तितथाशिखरपुन्नाकुसुमितागमभागा।किंविशिष्टं
वेनमत्तेमपरैरम्ये।तथाभद्रंमनोज्ञंभुजंगमानामहीनांविरानांचमपातंपञ्चाक्रोचंःपसी।मत्तमपर।

राम॰
२९

भुजंगप्रयातं।क्रौंचपदा।वैतालीयं।।मालिनी।शिखरिणी।पुष्पिताग्राछंदो नामानि।जातिश्चवृत्तादि
।रुक्तंज्ञा।यस्मिंश्चवनेवीरुधोलताः कुरुवीराननगौरवयंति।आक्रांता अनेकेवहवोभीमा।अस्मिन्वेन
माः अर्जुनाश्चकेकुभाख्याभिः।यद्विभ्यः प्रकाशः भीमोऽनलवेतसे शंभौ वीरे वा पिह्वकोदरे इति।नकुलाजी
वाः सहदेवाश्चौषधयः।कुरुवीरपक्षे।भीमार्जुननकुलसहदेवाः पांडवाः।भ्राम्यन्तः शिलीमुखाः भ्रमराः
।उद्देत्सुघानस्य उद्दीपनविभावातिशयोक्ताकामस्य स्थितिरुच्यते।एतावतासुरभिकुसुमसंपदुक्ता।हरिः ह
रिनिशाद्वलेपथिकामहृस्याधः प्रदेशोमधुविंदुसंदोहसंबंधानस्य हरणीयेपिगीतरसिकनयाम्रगानां हृ
वंधुरागहरामुक्तं।सोयंहेमभ्रमलोभव्यसनेनाभ्रमुक्तः।सोयंक्रीडागिरिः यस्मिन्गिरौ आसन्नरमणीकि
न्नरीसारमुत्कृष्ट।गीतप्रकर्षोत्कृष्टत्वात्सारंगाणामासनना।राजते।अयं सानुनायकः।गिरिः रजतनि

न॰री॰
३०
30

मितेनसानुमानटेनराजते। यस्मिन्नगाग्रे किन्नरं निशम्य श्रुत्वा। किंनरस्यतेरं स्पतेरवागौरोवं शोऽवपोपस्यत
स्थलेपर्वतोऽयतएवभ्रमे देहवैक्लव्येनाभ्रमिसंज्ञेये। नरविन्नस्य सतोऽकुत्सितरुतेन शब्दितेन भ्रमरीगौरवं
प्रतिपत्तिविशेषं कुरुते। इहकं। कं जलं धयंति पिबंति। इह पुरगां तीतिशतरिशांतं। षट्पदकुलविशेषणं
तस्य भंगरीणां तस्यानुरागात् अनुगामिनी। वहति। कुसुमजलकणमकरंदलवाः। तैः शारः शबलः। शारदिभ
वानि शारदानि मुद्रादीनि विघंते येते शारदिनः कृषीवलाः। तेषामिनः स्वामी। तज्ज्ञोपयस्य संपत्तिहेतुत्वा
त्। भंगमुखनस्वरेत्यादौ भंगोधम्भारः पक्षीशकं लोदिते तिशाकलः खंडः शशी हंस इव शोभवति। मंदरगि
रिवेव पटिक्षेपो मन्याः। शोभायमाने लोचने रम्यपत्र शोभाया व्याप्तन्नत्र इति वर्तिवर्तमानादपि। एवं विभ्रमा
पमाणो यादपोपि व्याख्याताः। तेच। हंसेश्वरणानने हंसाधानेराष्ट्राः। कृतः पांडुपक्षाणां शुभ्रपक्षी

राम॰
३०

नांपानोत्पासोपैः। तथा द्विजानपः पक्षिरागाः सुहुराजितास्त्र। विरोधे धार्तराष्ट्राः कुरवः। पांडुर्नृपः। पक्ष
पानश्च नतु दृश्यत्वात्। द्विजानपोपि प्रास्फुरपाजिताः। गलनालिः कंठकंठं। मूलपक्षररागान्यासचारी। क्विरं
तमित्यस्पवावितेविशेषणां। उन्सि सः। सपारिपल्लवस्य। पद्मरागभुक्तिः शोणामाणिक्यशिलाचोपमानं।
हंसस्पत्नु पांडुपक्षं डश्च। पांडुर्नृपः। पक्षेपात्रश्चेन सरोजलीनालिश्रोणि निभंकंठं पोधार पत्नि। स
नापुमानकपाली अर्थात् शिवस्तवमेगङ्किपात्। सरला। सरलाअकुंटिलाप्रिपापस्य। तथा
गुणाद्यंतं वितस्तकन्तथा विविधपुंडुंसबवपुनर्नेस्पाद्दनं रसकमभूत्। वनमिव। तदा सरलप्रियं
गुणोनिसमाहारहृद्दः। तथालंघिनः प्रलंबास्तमालापत्रा। तथा विशिष्टाश्चित्रास्तिलका हंसस्य विशेषा
पत्रा॥ एचित्रश्चित्रकापोपिपत्रा। नपेत्यामंत्रणो। कथमिति। अवनशब्दप्रतिषेधार्थत्वात्। अपिच। वर।

न॰टी॰
३१

31

वराः सहकाराः सचिवादयो यस्यां तथा रंजनमती निरंजकः। वीराणामग्र द्रकादीनामिव नीशावलं यस्येति
संबुद्धौ नदीवे। नशोको यस्य। एतेन धीरत्वोक्तिः। तथा मदन इव मदनः कामः। पुंनाग इति इ नागशब्दः।
प्रसंसा यां। इत्यामंत्रेणाः प्रकृतेनार्थः। विविधद्रुमयेति यदा द्रुमार्थो प्रत्ययः। तद्यथा। सहकार आम्रः।
कडीरंजको नक्तमालः। वीरतरुर्नदीसर्जः। तथा चामरसिंहः। नदीसर्जो वीरतरुरिंद्रुद्रुः ककुभोऽर्जुनः।
अशोकः कंकिल्लिः मदनः शल्यः। जलमुत्सवे विवाहे वधूवरपाणौ बध्यते। पुन्नागः सुरपर्णिका। कथ
मिदमिति विशेषः। विभीतकव्याख्यार्थत्वात्। पक्षे तु विभीतको विशेषेण भीत इति। कुत्सायामनुक
म्पायां वा कन्। वावरणा वासाः करवीरो मदनकः शतपत्रकः। बंधुजीवको जीतिश्चैबतिहसाः। ए
तन्म यस्त्वमसि शब्दतो नार्थतः। अर्थस्तु वाराणाः करे यस्य। वीरान्नमयती नि। शतसंख्यं वा हनंप

रामं॰
३१

स्य। शेषा हे इति कः। वं धूर्त जीव यस्य उपकरोषि। शोभना जातिः स्वजातिर्यस्य तस्यास्तस्य भयपाप्येता निनयेति च संबोधनानि। असीस्य पर्यंत्वमिस

र्षे। त्वं विटगन्नपामी इति विरूपः। अथात्र भर्त्तानं सर्पः। तथापि कथमिति विरोधः। वने विरूपशब्दस्य वीरुद र्थत्वात्। कामचारी विधाधराद

अशाशारवो हृारोऽस्माय एकार विहं शारवाग्रहणं मे कें। अस्माप संदः श्रीरिवेदः कंदर्प प्रतिमा। ततः मंत्रुष्टो एत इति देव इति च उपछंद

यितुं संबोधयम मोचपि छः। पतिहेसो नपमाह। मुक्तो हारो मौक्तिकहारस्तद्वत्परिच्छदो यस्य तीयस्य। शुभ्रत्वात्सनयोक्तः। कस्मज्जल

स्यां ते वर्त्तमान अगंदुमयः सेवते मोक्षस्य योग्ये पि सहंवार्त्तस्त्वया भवता किं कि मर्थं वध्यते। इसे कथा र्थः। अथवा। एकांते इति

समस्तं विजनार्थः। अथ च हंसश्चात्मा पुरुषः। समोक्षयोग्ये पि निर्वाणार्हे पि किं वध्यते। न वध्यते एव स र्थः। कयात्वयां। त्व

शब्दः सर्वनामगणोऽन्यमात्रोस्ति अतः पुरुषापेक्षया अन्यथा प्रकृत्यपेक्षः सर्पः। कस्मान्न वध्यते इत्याह। अंते कुस्मस्तस्मिन्का

न्ते कमनीये परमात्मनंदस्वरूपे सक्ताहारपरिवारिः सन्योगमध्यात्मं सेवते। अत्र पक्षे अत्र पक्षे अर इत्यस्माद्धिस्त वाचकात्स

प्रमेयु कवचने एत इति रूपं। पक्षिवास्समोक्षयोग्यो पीति। समः समदर्शनः। अस्यायोग्यो पि इंद्रियसं वंहोषि। नीरं जनानां प

देस्थानेपरस्यामादृवितत्वन। यः सरसइदं मारसे। तथा श्वसंती ब्वसाः। वयः पक्षिणः श्यामाः प्राणिनो पत्रतणाभूतं नीरंज

नं॰टि॰
३२

त्वंगतःसहंसःकिंक्वापिवध्यतेनवध्यतएव।यस्यनालंतरणोसंबंधिवनंकाननंप्रियं।नलभ्येदमिसर्वैऽग॥अत्रपक्षेनीरागपदेति
ह्नहंसआत्माकिंक्वापिवध्यतेनवध्यतएव।यस्यविश्वेभ्यःआलंबनंआसक्तिर्नप्रियंविश्वसंसारसंगतिरस्तिचसंपन्नमिदं।राजन्
मीनोमत्स्यःवह्नितिभिन्नं।बिसंपद्मिनीकंदःआधारोजीवनंएषां।मुनिपक्षे।अमीरतिनेतिपदद्वयं।बहुधानेकधावनमवसि
तोवनस्थाः।तथाअपेतःसाधारोसाधरणोयेभ्यः।लोकोत्तरवृत्तत्वात्।विसारदनारतितुपाठेविसमदनमेषां।पक्षेविगतंसादनं
येभ्यःअपीडकाइतिसर्वः।श्लेषश्लाघ्विनाश्लेषप्रकाशनशीलेन।एतेनएकांतेऽस्यादिवंचमांत्किशार्यत्वमुक्तं॥७॥
अनेकहेहंसिकेयःसदाजगतः।अपिसर्वस्यापिसदंभोदांभिकः॥तथाअनेकधाउक्तोपिप्रणतिप्रत्युपकारादिनाय
स्यपातेममत्वंकरोति।तथादारक्रीडानिरतोब्रह्मचारी॥तथाहन्ननाशयसेवंविध्यःकुतोयस्येतिहिंसापापरतःसकर्यं
नवध्यते।संसारकारणातिशेषः।इतिहंसीप्रतिवचनोचिसेवंचिधसमपक्षे।आख्या।अत्रैवापोदांभिकःसदाजगतोपिपक्ष
स्यमित्रवर्गस्यपातेनाशंकरोति॥तथाजगतोपिदारेषुक्रीडापरः।तथाबहुधातत्कुंतारस्त्वःसमहापराधीवध्यतएव।नर्म
णोवंहंसीवचोन्यथात्वं।ततस्तत्स्तुप्रमाणयं।तथापिहेहंसिकिंबहुनाहस्केनमद्भोजंसममसंगतःश्यामःस्मनयःपक्षि

एम॰
३२

पातंकरोति॥केदारविहारंचशीलपतिसकुंतः पक्षीनबध्यतेकिंतर्हिमुच्यतएव।तस्मादुक्तमुक्तंत्वयेतिवास्तवोर्थः।एवमन्य
त्रापि॥ अपरपरिभोगप्रतिपादनेर्ष्ययादुक्तदोषदर्शनेनचहंसंप्रतिकलहयन्नाह।किंचान्यत्॥चकारःपराभिप्राया
क्षेपपूर्वकविशेषे।एवंनामासौदुरात्मानिर्मर्यादोनिःशंकश्चयेनासतांलोकदाराः॥ममापिराज्ञोपिपरेगृहेस्थितायांना
पिकायांप्रवृत्तः।मराणालिकानांपद्मिनीनांअवनेरक्षणेनापिका।ततोःपरोगाद्रोगाभावात्संहृत्त्वचक्रकमलापिवला
दनेनत्वद्वचाभुक्ताविनाशिना॥विनाशोत्रशीलखंडनं।तदाह।विनिपत्स्येति।अधरश्चोष्ठः।अलिकंललाटं।तस्यतथा
अलकानांचमंडनं।लेपः उदस्तः।सुष्टुकुमारभावोयतिकन्यात्वं।अपवानेनपीवरेणस्थलेनकिनकृतं।सर्वंकृत
मेव।तदित्युपसंहारेतस्मादेषापराधी।पंजरस्येदंपांजरंमध्यंयावत्॥नावगाहते।मेममताबद्धत्मलोषः।अपायंद्विजन्म
त्वादनियात्स्वदंसाह।नचद्वाभ्यांसकाशाज्जन्मयस्येतिद्विजन्मा॥नतथोक्तः।अपतिंत्रिजातेनिग्रहीतेपिगरीयोस्य
नचैनेवास्ति॥तस्मिन्कीदृशेनदीक्षिते।दीक्षाशैवादिमतमभिग्रहःसंजातोस्येति।एतेनलिंगीत्रिजातोप्यवध्यएव।
अपिसमुच्चयार्थोभिन्नक्रमोद्विजन्मनीत्यनेनसंबध्यते॥तथाहिदीक्षितेवर्तिनिद्विजन्मनिग्रहीतेनचनपातकंपातकमेव

सर्पः।वाल्लवनु।मराालिकापद्मिनीनामेतिसंबोधनेवनस्यनापिकेवयरागोधूलिस्तेनच्छन्नमुखानिकमलानियासांवेलादपिअनेनवि
पमाअशिता।अशेभैजनापीकर्मणिक्तः।अधरदनेअधःपत्रे।अलयएवेकालुक्रूसकस्यशिरसउपरिभागस्यमंडनं।अपनीतोम
दुल्लभावः।वप्यांवरेणानानेनकिंनकृतोकृते।अतमेवेसर्पः।तस्मादेषत्स्पतिरयोजलानांमधेजरंयावत्।वाईकावधियावत्।नावगा
हते।तावन्मेकुतःसंतोषः।नघोसितेरूषितेहिन्नमनिविहंगेचितरांगदहीतेपिसहागतस्वीकृतेगरीयोसर्पनचयातकमस्ति।अयएवा
स्तीमर्पः।गरीयइतिक्रियाविशेषणे॥अपिविरोधोऽभावनेगदहीतशब्दस्यदंशितार्पत्वात्।छ।अपि।मानेनसंगता।विमाननाऽवगण
ना।पक्षेमानसेसरः।विषुपक्षिषुमाननापूजा।छ।विपरीतोविरुद्धवृत्तः।विभिःपक्षिभिःपरिवृतश्च।कादंबःकदंबकेस्वरत्वात्।सद
न्वयकोतारागपराङ्मुखोमधयानश्रेणिमेयांसुरयानीवतियातामिच्छति।एक्षेशोभनामस्करायेषुकांतारेषुतेषामगेभ्योविमुखोभ्ये
गपंक्तिश्रयणीयांसुएशोभनोराजीविनलिनी।प्रियस्यानतिक्रमेणाभ्युसोयापश्यप्रिये।प्रियोभर्त्तारिष्टप्रदेशश्चाऽऽस्मुक्तवचिन्त
पेथहंस्यविहंसेमवादीत।हंसोऽइतिमश्र्ब्रूवीमेत्रणोविहंगविलासिन्।तोरणनिवेतोमराालिकोयालननापिकांअरसोनिः
स्नेहांतरसावलेननुकिंरागेणास्वसत्त्वारजितचित्तस्च्छसि।नुकिंमर्पे।न्चायंविलासिधर्मः।वस्कविहंगनागमराालिकाए

भिंनीतामरसांते ऽम्भोजे रसो निर्यासस्तत्र अनुरागो यस्येति संबोधनं। अंत शब्दः स्वरूपार्थः। अथवा तामरसस्यांतरे मध्ये सानुरागे
ति संबोधनं॥ अथवा पीनदेहे स्थूलांगे नीरसे निःस्नेहे निर्वीर्ये च। वक्रपाये त्वयि किं न संभाव्यते। अन्यच्च त्वयि किंभूते वाप्यश्वन
घं श्वर्ते षुर्ईहायस्य तथा नीरंजले से वते यः किं न संभाव्यते। इति। संभावना च प्रशंसाविषया। एकमेव हि वाक्यं प्रकरणाद्दोषेवि
साध्वयसे सां निन्दां च प्रतिपादयति। तथा त्वमस्माकं किं किं न करिष्यसीप्रसन्नेनोक्तं प्रशंसां गमयाति। दुःखेन च निंदां। सोपिरा
जाहंसा राजमुखामप्रयं सरसां जननानुरागकरीं लक्ष्मीमनुभवथ। तथा याचेषु धर्मयात्रादिषु दीनां स्थितिं व्यवस्याने कुरु
थ। रणविधौ न न श्लाघ्याच समुच्चये। वयं पक्षे। सरसां तडागानां नदीनां सरितां कूलमध्येषु चरणाच योगतिविशेषः।
तत्रस्मादुक्तप्रकारेणासमानपक्षेषु। अथ च पक्षसहितेषु विरुद्धपक्षो माभूः॥ एषाम एषैवमेतद्दयं मनः। अभिन्न
भावत्वात् जीवो जीवितेति तस्मद्भावे जीवनात्। उच्छ्वासः श्वासरोधकचिंतादिदुःखं भरापगमहेतुत्वात्॥ प्राणाः प्रधानमूतो
वायुः। धेहधारत्वात्प्राणोवत्समपि। जीवितार्थे चव्हार्थैर्नतुवाकार्थः। पत्रशस्त्रयादः। प्राणेतं शरीरे समलधातूना
प्रेरणादिहेतुरिति। ७।। ६८।। प्रेमाणातुल्यंप्रेसप्रायंममस्नेहहरस्यथेः। राजातु। वल्लागंधद्द्व्यविशेषस्तस्मैतैलं। आहृत्सौ

स्वच्छजलमेघो वर्णिकलशाशयः। अमलोऽहृद्याः स्त्रणः चक्रनाम्ना अप्याह्लादयन्ति। पतःसौख्यस्य सर्वात्मना आधारभूताः। ६। भद्रसम्पदीति
उच्यते गमते वा पत्रसख्यो ततस्ता भपदीनं। मैत्र्याः प्रीतेर्भावो भिप्रायः। शृंगाररसेनसिच्यमानावीरुद्रूहे ते शृंगारोपि करणिकंटैनि
हते तत्पक्षत्वेन शोभते। इत्युभयेस्म मागमो चित्रोक्तिः। सौन्दर्येणावीरुदिव। सौकुमार्यात्। वार्तयापि विस्मयो वार्त्ता विस्मयः। एवंपक्षवः
देशानामुत्तरो मुख्यो दक्षिणो देशोऽस्ति। अपिविरोधे। उत्तरशब्दस्य दिग्देशार्थत्वात्। बलिनाबलवत्ता नारायणाभीमल्लक्षणो ना
जनितं परिसमेतावतत्र्नेनं परिपालनेयस्य। पक्षे बलिराजो दैत्यः। परिवर्त्तनं भ्रमणं भ्रमणो महानीयरोगतिस्मरहः शिवश्च
सुवर्णा द्विजातयः। प्रकृतयो मासादयः। मेरुत्कसवर्णाभावेन रम्यः। पूरोविक्रमी। वसुदेवपिता च। बुधो विद्वान् तथा ग्रहविशे
षश्च। स्मरतिभिन्नं वनैः। वेदस्तु सवनैर्यज्ञैर्युक्तः। स्यारणः कीलः। स्थिरपदार्थश्च। पुराणां पुरुषो हृद्भोविस्मश्च। कमालोइवेः।
कमलोत्सन्निभिः वज्राभिश्च। कुलं गृहं हृदयं च। वरुणो हस्सोजलं चे। पक्षे प्रचेताः सूर्यो वा। नंदनमिति क्रियावचनं इन्द्रवनसेता
वस्तैर्वहत्त्वविशिष्टैर्दिवोऽर्गलोधिकः। स्वर्गेपि एकैकस्यारामस्मतिरिति। अस्मिंस्तु वहवं रसर्पः। तापी नदी प्रायोपत्रविरोधे
तु तापयसच्छपमिति तापी। पत्रकल्पमेवेति। कल्योपरत्त कर्मणामुपदेशकः। प्रधानमिति च प्रकृष्टधानं धारणं यस्य। शास्त्रशस्त्रा

दीतिप्रकर्षेणाधारयतीस्पर्धः।एवंसर्वत्रवाच्यलिंगता।मुख्यार्थस्यप्रधानस्याविष्टनपुंसकलिंगत्वं।यत्रदेशेविलासिनीनांकुचादिस्व
वयवेषुस्वोपकरणानिनिधायस्थापपिल्लात्रासाहिल्लीनोमन्मथः।यतः।किंविशिष्टानांतासांनिनिर्जितंपरमेश्वराणांमानोधनंप
काभिः।अपचपरमेश्वरोधूर्जटिः।सोपिताभिर्जितइत्युक्तिलेशः।एतेनशरणागतस्यशरणंवैभवं।माहेंद्रमिंद्रजालंतंप्रवलेनअ
विद्यमानवस्तुप्रकाशममितियावत्।तदर्थान्मणिर्माहेन्द्रमणिः।ताएवनिर्व्यूढनिर्मलक्तिःशर्मचमुक्तात्मानोमौक्तिकानिच।देशो
कामकोटिर्देवीकंदर्पकोटिश्च।कुमारःकार्त्तिकोयोऽडिंभश्च।रतिःसुखार्थः।सुरतार्थेनचविरोधोद्भावना।तस्यदक्षिणादे
शस्थान्तर्भूतंवैदर्भमण्डलम्।तदलङ्कारभूतं।एवंविशेषणोपेतम्।तुङ्गतरङ्गैःभुरङ्गितहरणानिनवानिअर्जुनानिध
वलानियानिराजीवानितद्भ्राजमानायेराजहंसास्तैर्विराजितंवारियस्यास्तस्याःवरदायास्तीरेकुंडिनंनामनगरंवर्त्ततेरति
शेषः।एकत्रब्राह्मणैरध्यासितं।कीदृग्भिः।आहतिहतोपद्रवसंघैः।तथाकृतज क्रतुभिः।तथाकोपभून्यैः।तथानिरुक्तं
ग्रंथविशेषोरचनाभावः।सन्मार्गःसदाचारः।ग्रेष्टा।चोच।सकलत्रंसर्वत्रायतेइतिसकलत्रं।ब्रह्मवेदंचरस्तंवश्यंजानंति
ब्रह्मचारिभिरपि।सकलत्रैरितिपाठेब्रह्मचारिभिर्निषिद्धकामैः।अनिषीनांगंतनकुशाश्वलातिस्वीकुर्वंतिःसामेतिवेदः

नदी.
३५

35

सांत्वच।दंड्यः आषाढो दमनं च।शतपथो यजुर्वेदः शतं संख्याः पन्थामश्च।एकमार्गैर्न्नर्तुभिः।सर्वत्राविरोधार्थः।सतपथाप्रती
यमानव्याख्यया।पुनरप्येकत्रवणिग्भिरधिष्ठिते।द्रोणो मानं कौरवगुरुश्च।सत्त्वादिमानं गृहादीनां तिर्यग्धारणास्तंभश्च
तुला।अनुमेयं करणादि।नस्यानुमानं उद्देशत्वात्।पक्षेनुमीयते येन तदनुमानं नेय।वस्तुमीयते तेन तदनुमेयं।यथापर्वतोपं
वह्निमान्धूमवत्त्वादित्यत्र धूमोनुमानं।वह्निरनुमेयः।द्रव्यस्य रूपकादेरनुगुणाः संकलनात तत्कर्म विशेषभाः।पक्षे द्रव्यानु
गताः गुणाः कं विशेषाः पदार्थाः।रूपटंककं रूपकादिनाणकं।शब्दश्च।कपर्दो वराटो जटाबंधश्च।एकत्र करणोरदालो वि
भेरिते।कुचयोरूपेणालोभितलोकाः।शाक्तदंभदीक्षास्तु कुत्सितेनेन धरुणा।मोसादिनाउपलोभितलोकाः।भग्नमुनि
वृंदशीलाभिः।पक्षे भग्नयेति गणानि वृत्तानि पाद्य।पतिर्विरतिः।गणोथ्यगणादिः।वृत्ते पद्ये।रजनी हरिद्रा।निशा च।।
रागो वर्णांतिरारोपश्च।आसक्तिश्च।करणादेहि हरिद्रे वांगरागो मुखे जनश्चने चचं वला।आर्या साध्वी मा च वृत्तभेदश्च।ततोन
न्योगः।अपि विरोधमुखे जपनचपलाशब्दस्य च।आर्या रख्याहृ पत्र विलात।एकत्र कुलालैः कुंभकारैः कुत्सितला
लयावाकीर्णा कुब्जैस्तरुभिः राजिते।हृद्वं तकुत्सितनजरयाजिते।।एकत्र गृहश्रीरापाभूषितां प्रवर्द्धमानैः सकलैः

राम.
३५

कलावद्भिः शिशुभिर्डिंभैः शोभितया। तथा विन्यस्ताः स्वस्तिकाः मौक्तिकादिसौदान्विताः चतुष्कायस्यां सर्वतः इति भिन्नं

भद्रगणि वास्तुशास्त्रख्यातानि मङ्गलानि --- दिवास्वस्तिकवर्द्धमानौ। गृहावयवविशेषौ। पक्षे शिशुः सकलः स्वस्तिको

वर्द्धमानः सर्वतोभद्र इस्साख्यानि पंचपात्राणि। एकत्र नाटकैरिव देवकुलैः संकुले। पताकाध्वजवासः सैवांकोपथांत

थासंधिषु संगतानि। अविभाज्यसंधीनीसर्पः। नाटकेषु तु मुख्यनायको परिस्थिमनायकचरिते पताका। अंकः प्रबंधविभागः। मुखप्रतिमुखगर्भअवमर्शनतिणाख्याः पंचसंधयः। कूटं च शिखरं कपटं च। सुधालेपविशेषमिश्रेति माधुर्यति

प्रसे शोभनाधारा येषां विविचित्रैरनेकप्रकालागजाघालयः चत्वारश्चरणा आग्वेदादयः। अपिचेति विरोधेने। रोमन्थ

द्धूनरहितो। विद्धि वैश्यैः संवृतेन विश्राभिः चत्वरं चतुष्पथं। प्रकृतिरमासादिः। विरोधे तु तत्त्वरेति चकारस्य सम्बन्धया

थेस्यपूर्वपदेन योगे। यस्मान्नातिदूरे गंगा तु हिस्नानोत्पराप हेतुः पयोष्मी तु हर्षनारयीति विशेषः। भागवः शुक्रः

भोजकटकूपे अधिष्ठाननाम। तत्र जन्मास्यति। तथा च श्रुतिः शुक्रो भोजकटेऽभवत्। कूपादिप्रसिद्धा हि अधिष्ठान

नाम गानिदृश्यंते। तथा च मरुदेशे शिवकूपः बिरोटकूपः विराटकूपः। जांगलकूपः इत्यादि अधिष्ठानानि। वृषप

वैदैरसमुतोशर्मिष्ठांशुक्रसुतो देवयानी चं ययातिर्नयति तिनयेमे। ततो सौशर्मिष्ठाय्यी सा देवयानी यैमवजानन्तवागेज्ञामतवि
ति शुक्रेणाशप्तः। न यथादाशिको नाम भोजकटदेशाधिपः शुक्रसुतामरंजासेत्तास्त्रियः। किंसरस्वाद्विजकस्तां परिणीतवा
निति। अपरिमृतामन्येन। शुक्रेणामन्युनायातितगरशैलवृष्टिनामवैदर्भेमंडलीहतेः। यत्र धः। विपदंत्रापेतेरतिपविन्नाः संतः
नवृक्षाः विपत्राः। विपर्णाः। एवं विकसत्कमकानि कुसिनो विजंभमाणाः प्रसरन्मलः पार्यते छिति। पद्विश्वः मलेकिदेपुरीषेव
पापंकपणोमलः। कुवलयं सरोजकुत्सितवलयं च। वीनां पदैरङ्कितानि कुलानि। कुविपदा विपक्ष्या। तत्र कुंडिनपुरीरि
पुपक्षक्षोदप्रवीणानां मध्यप्यनुकूलानारातां मौलिमणिनिकर्षघर्षणानिर्जितांघ्रिनां खादशैलस्ताचतुर्दधिद्वीपस्यए
वंविधो भीमो भीमराजोस्ति। कुंतलस्मरशस्माविलासिन्यः लावण्यमेवपुरापघतिना। रविरिव सर्वत्र नेतिभिन्न। पक्षे
नासस्य यौ दैववैद्ययोर्जनकः। पिता नाकः स्वर्गः। नागानां मर्याणां मालेक्ष्मीमधिक्षिपतिः। लुंपनि च्युलसेभ्योतजाले
नत्रनर्थेनसंहितो वा। नालं काञ्चुनामप्रातिपदिकायस्यात्मनं। अत्र वक्तैकलश्लेषः। उत्सावत्सेन अर्थातिसोरम
जनितेन। कुसुमश्वानीता। अलयोयैः। न योक्ता यस्मात्तः संवेधिनः कौञ्जर्थं वनवृक्षाः जनतृकुडक्रूष्टश्रालपागद्द
स्य। अपगताकृयोऽपेभ्यः। पक्षेपरुषशब्दस्यनाऽरतत्परुषेअरुक्षः। विगतोमत्सरोभपभ्यः पक्षे विभतिपक्षिपुक्तानिसर्गं

स्मियस्मिन्।विकसंती रुधिःकोतिर्यैषु।अन्यत्र तु दृढेक्षस्तस्य च पत्रं अयगताराजिःसधियैम्यः।पक्षेन पराजीयते इति।अगतरुजो
ऽगतयीजःशात्रवःरतःप्राप्तोंतोमरणंपत्रतथा भूतं।विशिष्टेन शनेभयाददन्नेवनेऽनुभूतकेतरणाः।केरूपं।गुल्मप्रक
स्तुपर्वतवृक्षजावनेति तां तेभ्रशं विनाशं प्रध्वंसमनुव।अन्वभवं नितांतमिति स्वस्तम्भावऽतलकैलयातस्य च।सहदास्रा
अर्गलाननाः।पक्षे सदा मानो गर्गे यस्य।विदयानां विस्ताररणं।आनमं नक्कृते तत्र वैः।अस्मत्कृतं विटानां यानेचुवने
मानो येन।कट्कैर्वलयैरलंकृतौ दोषौ वाहूयासां।परियंथी नुस्कंधावारे अलमत्यर्थं कृनोपद्रवयस्य च।नमताजनेन।
नक्षालनेन।एतेन जनानां गुणरागसंपत्तिः।एवमग्रेपुत्तरपदेषु नज्समंवेधः।नलस्यो या रथ्यानं भारतप्रतीतं।नमस्यानां पूज्या
नां देवद्विजातीनां ग्रामेषु लोपकथा तैवा यस्य च साक्षरंनिखिताक्षनं अधीताक्षरश्च।गुणोज्यासो योदिश्च।आकर्षणे
करणांतमायणं।आक्षेपश्च।वंशो वैरणरन्वयश्च।दंडोपघिदमनं च।जातिर्मालनी।विप्रादिश्च।उत्वननं वृक्षपुष्पपुष्टे
ये।आलवालमार्द्दवायउत्कृष्टं वलनं नेगो दृढं नमिति प्रतीतं।पक्षे उच्छेदनं।कुलीनः।कौक्षतो लीनो।भिज्ञातश्च
सत्वविद्यमानो।मृगमदं मार्गलयं मस्कं संयोगो यस्य।पनर्वमुनक्षत्रं।ग्रहराणं चराटुयोगः।पक्षे सन्मार्गः सदाचारः।पु

नटी·
३७
37

नीरितिभिन्नोवसभाग्यनी।ग्रहणंधारणंसङ्गनिसन्नितोमार्गोऽर्थयन्त्रपश्यति वा।श्यास्थानगतिर्यथा।सा स्वरस्यस्यवृर्णोयेतस्य७
स्तकस्यवधनेनंजनस्येति।६७।तस्यभीमस्यवि प्रियाप्रियंगुमंजरीनामास्ति।अत्रप्रथमेकस्त्वहित्वस्त्री स्त्रीवयोश्चश्लेषः।
सर्वत्रनातत्वात्स्त्रियामी।श।स्त्रीवेश्योऽउ· ईपमाश्रीः।पुष्पेकमेलं।रमाश्रमरोत्तराकदलीत्व।समनमः॰पुष्पाणि।पक्षेसश
ब्देनसमासः।भ्रमरकेलालाटमस्तकंभंगश्च।प्रवालोविद्रुमःपल्लवश्च।पस्यास्तस्वरर्णाश्चाकादिःसवर्णाच·तेननिर्वृ
त्तंपदं।प्रकृतिभक्तिसमुदायः।पादमासश्चायस्याः।अथतृतीयाप्रथमयोःश्लेषः।सुष्टुमधुरातयापक्षेसुष्टुमधुनोमकर
दस्यरयःप्रसरोयत्र।अलिकंललाटंश्चालयःस्थानमस्याः।सापिलकमेवमंजरीनिरूपकम्।तृतीयापक्षेअलिवल्कालोव
र्णोयस्याः।पदात्वलिवल्कालेतिक्षिपतेतदानदादित्वात्।राजाग्दगणेसादिनाईप्रसज्येतेति।तस्याश्चासमंतादलसअ
लसः।पश्चान्नञ्योगः।तस्माल्लावण्यलक्ष्मीरसः।सुंदरतरश्चारुतरः।सुंदरतरैश्चारुतरैस्तरंगैरंगहिल्लसन्निवः।रसो
हिमरणादिजिह्वालसतितरंगेश्चरंगति।मधुदिकहृमवत्स।पराणादिनुरमध्येषुस्मरवेधुःसवंधिःगंधवाहएववाहोवाजीतस्य
वासालीप्राप्तेषुःवरदातटतरुलेषुक्रीडतोरनयोः कापिपक्वेवारुणीफलपिंगलागच्छकांतिवनिरी।नयनयंगताद

हेसर्पः। तांचवीक्ष्य। विषादस्य यासंपर्कात्हृदि पदमकरोत्। अथानंतरं भ्रमणश्रांतसूर्ये वारुणीं पश्चिमां प्रति लक्ष्मीकृसनीयमानेषु
रविरश्मिषु। प्रतिपानपक्षे। वारुणीमुरा। अपरादिक् अंगनांतरं च। तमोमोहोध्वांतं च। तथा गोमेज्ज्वलेषु किरणेषु। धेनुमेज्ज्वले
षु। प्रतिपानपक्षे। वारुणीमुरा। अपरादिक् अंगनांतरं च। तमोमोहोध्वांतं च॥ तथागोमेज्ज्वलेषु किरणायेहरयोऽश्वास्तैहेरतिग
च्छति तस्मात्। वनाद्विहारीतैः शुकाभपक्षिभिः। हरितैः शार्दूलैः हरिभिर्वानरैः हरिणैर्मनोज्ञात्। रक्तंचंदनाद्यैः प्रस्तावाद्इवेव
वेचा। पत्रभंगो विलेपनविचित्रं पत्रवल्लीमेता पर्णानां भंजनं च। तथा कांचिदपि श्रियं शोभां नारायणवक्षःस्थितां श्रियमधिपुत्री
प्राप्नुवंति। नक्षत्रालंकृतेन नभसि। कालिंदीपरिस्पंदेन नारायणावक्षस्थ्वविपदुपमानं। पांडुपुंडरीकाणि क्षीररसविंदवश्च। ता
राणां परिस्पंदः प्रस्रवणं। प्रवाह इति पावत। विरहे भुजंगः कांतपतिः। पक्षे पक्षिणां आवासपक्षे हृन्नाशो विरंकुः तस्मात्नभ्र
मो भ्रमणं। तत्र रसतात्पर्ये। अस्वत्र भ्रमणभंगाः। नेति भिन्नं। पक्षे नदीनामालिः सेतुः इतीति। स राजा यथावासमयासीत्। किं
कृत्वा। हे प्रिये प्रसादय हरे अहमपि तदाराधनं करिष्यामी सभिधाय। अरवेति। शेमुशशिशिनो श्लेषः। प्रतिपक्षबोधेणाश्र
धनाम्ना प्रतिपक्षेणाव्याहतवैभवः। शशी च प्रदोषेरमणात्रिभुवनेनाऽधत्वं धारयता अंधकारवृक्केन। दानरवेडितः प्रभया आ

नदीः
३८

38

नरीतिभिन्नं।वसुभागधनी।ग्रहणंधारणासंततुनिरान्वितोमार्गोअर्थान्नपदइतिवा।या।यानगतिर्यथा।सास्वरस्यस्यवर्णोयेतस्यपुस्तकस्यवधनंनज
नस्येति।७।तस्यभीमस्यप्रियाप्रियंगुमंजरीनामास्ति।अत्रप्रथमेकलहिंसस्त्रीक्लीवयोश्लेषः।सर्वत्रनोतलात्त्रियामीप्।क्लीवेओरः
द्वीपमाश्रीः।पमंकमलं।रंभात्र्यप्सरान्तराकदलीत्वा।सुमनसःपुष्पाणि।पक्षेसुशब्देनसमासः।भ्रमरकंलालाटमल्ककंभंगश्चाथवा
लोविद्रुमःपल्लवश्च।पस्यास्सूजनिनहर्षनिर्गुंरीकुंसममालोप्रतिमंकरनिकरंदिक्षुखेषुकिरतिवितन्वतिसदंदामेंतुलेहरंभ्यायांतीसा
दर्भशय्यायामस्वपत्।समाधिलयंगतेतिभावः।इतिविषमपदप्रकाशमेनंदमयंसोतनुतेस्मचंडपालः।शिशुमतिलकाविकाशश्चैत्रंच
तुरमतिस्फुटमभिन्नचारुचित्रं॥ ॥इतिश्रीत्रिविक्रमभट्टविरचितायांदमयंतीकथायांश्रीचंडपालविरचितविवरणेद्वितीयउच्छ्वासः
॥ ॥अनंतरकिरणासंस्पृष्टमेघेरागवतिआरक्तेरवौसुप्राप्तसतीस्वप्नंददर्श।आम्योपिशावान्सामक्त्रःकिलपदीमुत्सार्यकराभ्या
स्तनौस्पृशति।शरदूलाहकवलाक्षाःशरदभ्रधवलाः।फर्फरोवाद्यविशेषः।स्वप्नमाह।किलेतिवार्त्तोक्तौ।हरःशशिमंडलाद्गुली
यंपुत्रीत्यभिधायरईदृशीपारिजातमंजरीमदात्।कीदृशोहरःत्वरमाणाविसृष्टवचनहतसक्ततिःहृदयेनापिकीदृशेना।कमलेधिवा
सोस्ययमासनत्वात्।विसृष्टस्तुकमलायाःश्रियोधिवासः।तेन।तथावद्धिरसरूपेणानेत्रेणाचंद्रमसाचकृशेनक्षामेणात्र्यनुगतरूपेणाश्र

दम:
३८

विनाभावसंबंधस्तेनालक्ष्मा। तथाविकचं सविकाशं। कथालंतु गताः कचाः केशा यस्मादिति विकचं। अहिंसाया आरोपं। अहिंसा च सारो
पः। प्रोज्ज्वलत दीप्यमानं। भस्म तु प्रकर्षेणाज्ज्वलं। अधिगतं केकालेशरीरा स्थि। अर्थात तद्धर्मियेन। कंधरा इन्दुना कालेन सह कालकू
टत्वात। अधिकभिति क्रियाविशेषणं। मालत्वं तु मतुल्लत्वात। पक्षे मालसमस्त्री लेमं थरे द्दशो यस्याः सर्वानन्दानवानवारयतीति। गंगा
नुसर्वेदानिसंनवा। अविद्यायावाः या यो यस्याः। अथवा सर्वेदा दातीति सर्वेदः। आनन्दं तेइति आनवातयोक्ता। वारो यस्याः। ए
तेनकामित्रकत्वेन भावचनादात्मजलानां स्वत्वोक्तिः तुभ्यं। अधकारांतीति कर्मधारयः। विभुः प्रभुः सर्वव्यापीति विशेषणं भूसा
भस्मनासंपन्नैः समृद्धः। यद्वा विभूसा चतुर्दशभुवनाधिपसलक्षणया। तथा वासस्व किंभूषणं। मोघो निःफलः। सकलो ध्यानं यस्य
पश्चात्तस्वयोगः। एतानि शिवसंबोधनानि। क्रमेण चामा यथा महेंद्रस्तथा सकुमारः सहितारकासुरे। छेदनाय प्रभवेत। कुसुमा
रंमः दुरश्मिजालं तु तारकाणां नक्षत्राणामुच्छित्तये। वैणिक वैणविकौ वीणावेणुवादिनौ। अलंकाराणां विहता तनुना सिकादयः
नाते स्वव ध्वनिः। षड्जमध्यमगांधारा न ग्रामान। रागं च भरतोक्तं षड्विधं गायके सति। राजाधिप्रथमवृद्धा येम्रकृष्णगीता स्तद्गीत
ध्वनिनाध्वस्ल निद्रः। मुग्धः स्निग्धः। मणिबंधक निष्टिकयो मध्ये करभः स्तद्वद्रूपस्याः। ततुरुत्र। तस्याः संबोधनं। ईदशमुरव

व॰टी॰
३९
39

दृष्टः सहसा अचिंत्यः अधिगतवान् शंकरो मया पि त्वयानेन दृष्टः ॥ कीदृक् सामर्थ्यं वताहेरंबराः । शक्तिशस्त्रमताः षण्मुखेन चात्मप्रतिमे नानुग
म्यमानः ॥ शिवोपि गतनायकः सकललोकस्वामी शक्तिमांश्च शिवशक्त्योरविनाभावसंबंधात् ॥ उमामाहेश्वरौ कामः स्मरहन्त्यावा ॥ कपर्दी नदा
वंधः ॥ विरोधपक्षे वराटईश्वरोधनवान् । समोमः सेतुः ॥ सत्वं च उमया वर्त्तते इति सोमः । ततो नत्र्योगः ॥ विगतोभवोयेभ्यस्ते विभावाः मुक्ता
त्मानः तैः सह ॥ भगवत्सायुज्यं मुक्तिरिति दृष्टाः ॥ तथा विशिष्टाभूरितिरम्या । पिनाकं धनुरस्या अपीनि भिन्नं ॥ नाकी स्वर्गी ॥ यदि वा चपसं
त्वने च यंपनिसांत्व पंतिः अनुनयंते अवश्यं चापिनः प्रसादकाः नाग्निको नायस्याः एवं च कोपि मुनिः सूर्यमंडलाद्वातरत् । कनकपिंजटा
मारस्य मेरुशिखरां शुष्मामा नायानक्षत्रराजिरूपमानो लग्नेसंदृष्टज्योतिषप्रणीतं च परिहृतो मुनिभिः ॥ कीदृशैः विविधशास्त्रैः ॥ आख्या
वद्भवादिः लताचा जटाकेशरचनामूले च ॥ वल्कलं त्वक् ॥ तदेव तरुणां सह ॥ जं मुनीनां चाहार्यां मेखलामौंजी ॥ नगात्तदेशाश्व ॥ रुद्रा
क्षजपमालान्वितैः ॥ पक्षे रुद्राक्षः अक्षाश्वतरु विशेषाः मृगकृत्तिकायां मृगत्वचः श्लेषः ज्येष्ठा आषाढः प्रशस्तवतिदंडः ॥ नक्ष
त्ररति नित्रिमहेः स्वावेतिहः ॥ आषाढानक्षत्रं तत्र भवो दंड आषाढः ॥ भवार्थे संज्ञायामण् ॥ पक्षे मृगो मृगशिराः कृत्तिकाः अश्लेषा
ज्येष्ठा आषाढाश्चनक्षत्राणि ॥ समं समदैः नक्षमाक्षपाब्जसानंदैः ॥ तथा सदस्य गर्वस्य कारं नागलपड्गिः ॥ अपि विरोधे सम तुल्यार्थमारम्

या॥ क्रीडाविषयासक्तिः। तथा च क्रिराणाविष्णोः ईदृशा स्तुतिः तत्सरैः विरोधेतु चः श्यक॥ रोमहर्षैरति। अस्य पैरामपि क्ष्माभ्यां शेलाविति शः
विप्राणां वाल्लकेलिभिर्विरोधे विशेषेणाप्रगतकेशैः। सेवितपुराणपुरुषाः हृहूः। जनानां अर्दनपीडा अप्रयत्नामाश्विनामा शंकरः। शुक्लकरोभ
वः संसारः। प्रवुद्धो विद्वान्। वंदीकृता हठाद्गृहीतः॥ श्रमणास्तपस्वी॥ अजिनं मृगादित्वक्। विरोधे तु पुराणपुरुषो जनार्दनश्च। विरूपः श
करोभवः। प्रवुद्धः सुगतः। वेधावेदकाः वौद्धव्रतस्थाः। श्रमणाः क्षपणो जिनोऽर्हन्। ग्रहः सर्वत्र नेति मित्रं। वयोहिंसा। अलीकसंधाभि
धा प्रतिज्ञा। दंभवेदिनो दांभमायिकाः। अकुलानो नभिजातः। अहस्तु न वंसरव्यं स्वरूपः धन्वी च। नाली केशरे संधाने यस्य। हंसस्क
न्दस्य त्र्यंभ एव स्थानकं तत्प्रियः। नाकुर्वल्मीकः। स्त्रलीनाः भक्ताराधितत्रिपुरुषैरिति। त्रयः पुरुषा यत्रेति। समुदायिन एव सम
दाय चरति दर्शने वद्धवचनं। अनिरिक्तपक्षस्तु नेहाश्रितेरति। सेवितहरिहरव्रह्मभिः रक्षार्थं रचितरेखानुल्मेर्यज्ञोपवीतं तन्तुभिः। हषि
तदेहः। शमोऽस्यास्तीति शमी शान्तः। तथा विद्रुमप्रवालं तत्तुल्योष्ठः। प्रजापतिकृतुकघो हि प्रजात्राणां विप्रान् जायशीलः। तपस्वा
द्वायणा दैत्यात धर्मे लोकोत्तरेपि चेति विघ्नः। पदानुकुतयो दर्भैस्तदानुनपारत्यक्तौ विसर्गाभावे पिश्रूयादिरोधति येनेकुलाद
क्षाः तैः सहाचः सर्वत्र विरोधे। तथा च। शमीनामा तरुः। तथा द्रुमाभ्यां धरति। विनाऽर्चर्ये विप्रजापवत्। कुतथा कुतयः कुत्सिनंत

४०

40

पः। सहकलत्रेण। यमस्यांतकस्यसमीपमनुसरसवश्यंसहकुशलेनक्षेमेण।७। सूर्याचंद्रमसोरिवशक्रसुतातः सहोक्तस्वगाहूंदृशतिदीर्घः
मुनि। राजप्रणामानंतरंसर्वदारक्तप्रांतयादृशाप्रवालच्छुरितक्षीरोदवीचिमेवप्लावयन्मुनिरणुवाच। रक्तांतेनेत्रसंज्ञभलस्रगा। गिरा
घेसरतिमुनिविशेषणं। दारुणोरौद्रः। सिंहरामभ्रमकरंभ्रांतिजनकं। तच्चसिंहरस्यहयाइसादिनाभिहितं। तथाप्रासमोदर्यैतिर्यक्भिःसर
म्मरणीनामहन्नेनायस्मात्तत्वाप्तनेश्रासीनःसमुनिःकोंचिदपर्वीशीभाचंभार। रुचिकांतोसमेरोःश्रृंगभागेस्थितोवप्रस्रेवाउपाइंडुःके
नशिशिरीकृतः। स्वभावादेवशिशिरइत्यर्थः। यथाविभावाचीसकलत्वेकपिंजासावहृत्त्वप्रतीतीति।७। विवेयग्रथ्रपन्प्रणयः।७। कुर्वाणोच
क्रोधस्यपरिस्पंदंचेष्टं। नयशोयशोभाजनेसामं। अस्यपाठः। पश्चात्तन्नयोगः। तथाकृतानिकृत्रिमाणिननुवेचवदपौरुषेयाणि। त
थाकुत्सितटीकानिशास्त्राणिगदहासीतिएवंशीलः। यस्माहूदपाठरत्वितः। इदमपिहृष्टमामेत्र क्वापिनोहारमुचारं। कृतवानसि
वक्तुमपिनवेत्सिइत्यर्थः। अन्नादेयेषुअग्राह्येषुजड्येषुरतिविदधतामत्स्यहिंसकाधीवरइवश्रवयुध्यसे। धीवरोपिकिलनादेयेषुप
यःसूक्ष्मकलषुकच्छेप्सतिवर्त्तमानेषुरतिंकुरुते। पाठीनारत्वात्। कुत्सितोरंगोवासनायथांतेषुविषयेष्वीतिमान्। कदंवैकुमा
नकैः। कुत्सितामवागः कदंवास्ताश्चतुश्चेष्टितैःकुर्वतिश्याचक्षतेवा। इतिनामकारितांतादचिमिहं। बहुव्रीहोतुकोःकन्नभवतितया

कुत्सितो रवो येषां तैरेवंविधैः सह संवासं विधत्से। किमन्यत् पुष्पवतीषु कान्तासु रागग्रासक्तिः। अनाचारविरुद्धः कुलधर्मानुचितः। तत्समाना
पप्तत्पत्रिविनिहितस्फुटैः तेन च वसन्वेधिना कन्यावरप्रदानेन नालेन पर्याप्तं नेष्टं न एयं तत् इति यावत्। यतोऽहं पुत्राप्पिनीति। अथवा तापः संतापस्त
न्महितेन। स्तुतोऽनुनयश्च अथ शोचते जनयामि। यदहमागतोऽस्मि तस्यातिशेषः। तथा कोऽपि अंतोऽकागमनं येन। स्वर्गिणापि अस्मद्जि
घृक्षया इति भावः। कुशोद्भवः एवाल्पं तदल्लसवशंपा। एतेन अदृश्यपशंकानामपि वियोक्तिः। वेदनादुःखेन दर्पमुत्सार्य द्वासुद्वारं
द्वापिनीकरोः। एतेन प्रियत्वं वदतोक्तिः। तथा तवैकालमेव नदीमवेषु कूलं प्रतिवर्तमानेषु वारिषु रागमासक्तिं कुर्वाणः पाठवान्। न
हिंसाशालोधियायुध्यावरसवावगम्यते। हे तेन नगौ येष्यास्मदयोवानस्तानीच। कुरंगा मृगास्तेषु प्रीतिः। तथा कदंबकुरुवककद
लीयकाशायेकुजन्मानः कौ पृथिव्यां जन्म येषामिति येभूरुहास्तैः सह संवीसी। मुनयो हि मृगनगप्रियाः। वनवासित्वात्। सदा
चारे सामंजस्यं। किमपरं रमोवयंयस्पतेतेनवविभिः पक्षिभिः रुद्धः पुष्पवानकांतारस्य अगस्तुरुरेव प्रियः। तारे से सामंजस्यं। तस्
स्मात्किं तेनानेन कन्यावरप्रदानेन। अलपूर्यतेनाम तत्प्रार्थनीयमिति भावः। ६६। एवमुक्तः सोऽपि तां वभाषे। दोषे सादि। दोषाणा
माकरो भुवस्यस्या। तस्याः संबोधनं क्रियते। स्तुतो नु दोषाकर अब्रवीत्। ६७। अथवा। मत्तः क्षीवः मातंगः शबरस्तद्द्रुच्छतिचेष्टते

वृश्चंसोप्यनुचितचेष्टः। त्वमपि तथाप्सीवोम्लेच्छाभिगमस्यानुचितत्वान्नयारव्येयः। स्कृतौ मां तंगो हस्तीः तथापस्याभवसाम्रालोचनभी
र्विवेकसंपन्नअप्रमाणाप्रसङ्गादिप्रमाणोपेता। मातंवल्लिनोवलवतोरन्तःसंश्रयेवल्लया। अवस्थष्टाकस्यएन्यस्यअएन्यस्यवानाअ
धिक्षेपंतिरस्कारेंनवाकरोषि। सर्वस्यापिकरोष्येव। स्तुनोत्। लोचनश्रियः प्रसत्तादिनाप्रमाणातिरिक्तत्वं। वलिरुदरलेखा। अवलयंमध्यं
एवंविधासात्वंशुभलक्षणा। कस्यच्चाधिक्षेपंमनःपीडयाअपनोदंनकरोषि। ७। नतस्मादल्पंएवैतामनेने। आलापेसभाषे। आत्त
स्यच्छभाव्यस्यतथाभावस्यप्रपंचेविस्तारेण। प्रकृतेप्रक्रियतेरतिभावः। उक्तयोहिसप्रतिपक्षाभवतीति। अत्यप्रतिषधेयतो
पिप्रतिषेधः। तथाहि। संतःसच्चरितोदयव्यसनिनःप्रादुर्भवद्यंत्रणाः सर्वत्रैवजनापवादचकिताजीवंतिदुःखंसदा। अव्युत्प
न्नमतिकृतेननसतानेवासतावाकुलोएव्याउक्तविवेकशून्यत्वंहृदयोधन्योजनःप्राकृतः अथवाअल्पप्रस्यआलेनअवस्तुरूपेण
सन्परमार्थेनअसनयोःसोप्रपंचः तनात्निरर्थकत्वात्। यदुक्तं। यदेवार्थक्रियाकारितदेवपरमार्थसत्। अरविं। नयशोभा
जनपाठीनहिंसकसादिकस्यमुनीनांप्रतिपादनात्। दारुणांवदनंयस्यास्तस्याःसंवोधनं। अनरविंदनक्तसमयंअविनुस
रविंसंध्यासमयमनयोप्यनुपालयेति। नक्तमिसनेनसंध्यालक्ष्यते। वयमपिमनयः। ततोस्माकंसंध्यासमयपरसभिधाय। स्कतौ

तुअरविंदवद्वदनयंस्यास्तस्याः संबोधनं।नेनेमुनयः संध्याकालमनुपालयंति।अवश्यंविधेयत्वात्तत्कालमेवेसर्गः।तस्मात्तजानी
हियामोवयमित्युक्त्वासाराज्ञीमहर्षेंद्रसार्धमभिधायआतिथ्यसत्क्रियोपयोग्यमुपादायपहर्षेपितुंप्रगातिचक्रे।मुनिस्तुहृत्तमुक्तोव
त्तुलमौक्तिकः।शीलदहितस्यादेघाशव्देभुजपर्यायः।देघावाहुरालयोपस्या।देघाश्रवणानिचंपद्मिभ्यः।देघाराः।त्रोभयेपिचाज
घनेभवंजंघ्वंस्यं।गर्हितंच।नाहृकुपमाश्रयोयस्यसदाशश्वतपदेश्वघिष्ठानमाश्रयोयस्य।पक्षेसमतामपिआपदामासमंतादधिष्ठ
नेनगरं।इतिप्रकृतेरलंकारवर्णनं।गौराहृस्याहूषणं।तस्मादेवदेघपुक्तोलंकारोयुग्माहृशामेवभाति।नास्माकंपतीनां।यतया
हिचारित्रमेवनाः।निर्मोगोतुअलमस्यर्थंकरोराजयात्वभागः।तस्मात्वादृशीनांराजपत्नीनामेवसंगच्छते।नास्माकंवनवृत्ती
नांलोकस्यचपकुमेएववयं।नकुतोपिकिंचित्प्रतिगृह्णीम इतिभावः।इयच्चंसुगंधिःसभृंगालाश्चास्तकचीनमस्तकंच।तवैवयु
क्तंनास्माकं।यस्मात्सरितोमलंपापमेववहति।पयोनिवहंमधुनासममेवतत्सरयाकराला।एवंभूताअसौरलकः।अपाचीनंनिकु
ष्ववासः।इतिसमयेकिंचित्प्रोषोक्तिभिर्निर्गम्यगगनमुद्देशातां।वियति।विस्मयान्विश्वलाकृतिः।नपःस्यारागुनाउपमितः।अपरा
जापिनिष्क्रनेत्रस्तेयांतमवलोकंकंचित्समयंतत्कथाभिरतिवास्यमध्याह्नस्नानापसमप्रनिम्नपतयोगत्वाचमज्जनगृहंस्नानयी

ठनिवसन्तः। यत्र हर्म्येषु विशिष्यते। यस्यां पुरि सागरसमुद्रोक्तिता झेरगीजलपात्रीकुण्डिका यत्र स्नानाय जलादिषु मुद्रा दीपते इति राजधर्मः। तथा कल
शाः कुंभास्तेषां मालिः पंक्तिस्तया सह युक्ता विस्थानानि प्रदेशा यत्र। तथा कलधौतस्य हेम्नः। पट्टः आसनं तेन सहाच्छमत्रापयः पूर्णाः
समुद्रोझेरगी च देशविशेषः। यद्दिष्वः झेरगी स्यात्त्रीह देंतरे। केदारोदरं तु समम्यशालिस्थाने। तथा सकलाः सर्वे धौताः क्षालिताः प
ट्टास्त्रासनानि यत्र। वरनृपतिसंबोधने। अधुना तद्विशेषाणि वराभ्रेष्वा रजनकरस्य चंद्रस्येव कांतिरस्येति चंद्रद्युते। रणेषु द्विरिवो आ
घस्तद्दृष्टाभासेति तथोक्तं। तथा निशाने स्तेजस्विभिर्वभस्तीति कृत्वा स्तुभमटरम्या। अथवा निशानं निर्मलं वभस्ति शोभते। तथा
सहृशः तु कामोयच्छेति कृत्वा कंदर्पप्रतिमा। तव मज्जनसदने सवितानासो छोचाउल्लक एगश्रीर्भाति। अथवा मज्जनभवने स
वितार विनीभाति। परं केवलमश्रीर्निःप्रभ एव त्वक्ति लेशः। यतो निशायां यत्र भस्तत्सदृशे। प्रद्योतनानुद्योते हे तुरयं। तथा वि
विश्रापामररगानि यत्र। नभः पक्षे। विद्यान सत्वं तथा वराभ्रेणा रजनी हर्निहरिद्रानो कुर्वंति मे स्तु कुर्वंतीति रजनीकराः गं
धकारकाः तैः कांते। तमस्तवरोद्दीप्ति मानस्य सूर्यामावाघो रजनीकरश्चरस्तेन कांते। ७। अनंतरं परिकरमावध्नेति। जन्ने वेष्टि
कृत्वा कामिभ्यो राजानमहलपर्ययन। समेन अविरामरागाउत्स्थिप्तानि आमलकानि पेकाभिः। आमलकचूर्णो हिस्तानीयो। सं

गारः कनकालुका। भाजनं पात्रं। तत्रोद्धूलनेन चूर्णविशेषः तेन सहकरः पाणिर्यासां। भाजनोद्धूलनमिति पाठे उद्धूलनं उद्घर्षनं। उत्कृष्टानि उ
द्धूतानि गंधधारीणि तैलानि यकाभिः चामरं प्रकीर्णकं। विशिष्टोभ्रमघ्वलनं तेन सहयाकेकतिका कशमार्जनी। तस्या उद्यां तन केशानां
विरलीकरणमाचरंस्यः॥ पालिः पर्यायावसरः। पदजयः। पालिकर्णलतायां स्यात् प्रदेशे पंक्तिचिह्नयोः। हंहंशमश्रुस्त्रियामश्रेयय्यो
यावसरे क्रमे॥ ततश्च दर्शिता विविधा या दयालिः या दमेर्दनावसरायकाभिः। कृतं प्रकर्षेण हस्तमलनं यकाभिः। वाहुल्लतामिति वाहुल्ल
नेवेति। पक्षे मकरैः सह उत्क्षिप्तं ममलं कंजलं यकाभिः। मंगाराणामारस्त्रागमनं यतस्मात् योभारः। तथात्र ववव्यवचनैः सभाजनस्य उ
द्धूलनं मालिन्यं कुर्वन्ति। उद्धूलनपाठे तु सभाजनाडुद्धूलनं समयस्मरणं। उत्कृष्टगंधाधारिनाएलान्त्रोषधिविशेषोयकाभिः कतीतिपुरं
ध्रिविशेषणं वा। दृर्शिता विविधाः पादृयानां आलयोयकाभिः। प्रहस्तोरावणः प्रतिहारस्तस्यमलनमभिभवः। वाहुल्लतावाहुल्लकं
।६७। भवस्य संसारस्य श्रीः शिवस्नेनप्रसन्नेन हेतुना द्युलोकात्स्वर्गाच्छ्रूष्ट्वीमेयागसपाः स्पृभेवेयुस्मास्ताः स्त्रियः कुंभवारिणा
कलशोदकेन स्नपितवसुभ्यः श्रयनिनीरितेनिर्तलीकृतं सूर्यमिसर्पः। अनंतरमावर्जितायेऽनेके स्वर्गस्यवध्वास्तोत्स्यमान
विशेषास्तत्र भायस्य। यथावच्छ्राभोदपितोलाकंस्य लोकनस्य कालेसरभ्यामयेनदैत्यवद्धूकिनाकृतयातयाप्रतीतयायुधिष्ठिर

सभयास्तधर्माणां सर्माणां भोजनस्थाने वेदीसभयानामागतानां शरणांथयन्त्रानां जननानां जनितरक्षोपक्रमोऽरमसर्थे। जनस्थानवेदीलौ
कस्यौचित्यसामनन्तःप्राप्तवान्। तस्यांच सत्यकाराः ओदनिकाः सुखु उपकारकाश्च भक्ताः प्रसादकाः मुदंगच्छन्तीति मुदगाः। मोदयन्ती
तिमोदकाः। न शोके वर्त्तन्तेऽमी इत्यां न शोकवर्त्ती। ननायकी येषां यासां वा समौऽसौ यासां। नाना अनेकप्रकारा आशायासां। शे
षाद्वैतिकः। विशिष्टां जनाः अक्षीणि ईरयन्ति विभ्रमात्वायपति। अघस्यपायस्य अरिकाः शत्रुरूपाः। भक्तमित्यादिकर्मपदानि। भ
क्तार्थानि। परिवेषणमात्रभोजनस्य भाजनौक्षेपणा। अनंतरंत्र तस्य हिमगशावस्य करणौऽस्ति भवः। तां कुलीदलामपि तादृशानीति
भावः। क्रमेण। अन्योपि मधुपानेन माद्यति।। पुनर्एनमां धुवांछयानिः प्रभस्यात्। तथाक्षीवतया आरक्तः स्वनं निर्वस्त्रः पतति। विस्ती
र्णशिलाचकाशएव नन्दनेऽप्राणी पद्माः। तथाउद्धसेतोरक्ता अधरा अधःस्थिताः प्रवालायस्याः। ईदृशपामस्ताचलारणराजो
उपरियतिते ऽर्थात्प्रातः। रागिणा रक्ते द्युमणौ वीक्ष्य रोषादिव यस्मिन्मदिरागानने रक्ते जाते। अन्यस्या अपि मुखे ईदृग्गुणायामय
रकां तायामुपतितेऽपति। सवलोकार्षिष्यावशादक्तं स्यात्। छ। भोगानाइत्यनंतरं। भोशब्द आमंत्रणे। गंगोर्मीनिर्मलीकृता
त्तमांगस्य शंभोः शिवस्य प्रसादं दाङ्गोगात् प्राप्य। भोदर्येभाजः प्राणिनो मोहान्तमकोशात्दुर्हान्नभिन्ताः अविमर्शकास्माकृ

विदपि विषये भवतेति। यस्मात्स्मात्तेर्विशेषेण गणामसमये स्तु तयादृष्यन्ः। तथा सर्वे संपत्समकलश्रीकोन भोगो विपद्गमी च यो मा स्वान्त
विः सोपि स्वागमतः भारीसीः परिहरन एष भवतो प्रस क्षोऽस्त प्रयाति। सर्वे सुलभा दुर्लभाश्च सपन्नाभोगाश्च प्रस्य त्तामिहिते
तस्मादेवंविधस्य महात्मनो रवेरस्त विलोकाशंभो राराधनादिकार्येन प्रमादितव्यमित्यर्थः। कदाचिद्दुर्धानेदयं तिहर्षयति
येतस्मिन् यौवनारंभे सुहृरुचिरिच्छानवश्च स्वरोयस्याः। शोभनाभिलाषा कलभाषिणी चस्वरतं मे हनमेवोत्सवमनुभवंती प्रि
यंगुमंजरी गर्भेन्दृष्ट्रे। धामीकरावलीमेरुस्तस्य चलद्देहा अभिप्रात्नदेवनेव। सापि बहुधाऽनेकधा नंदनारब्धे वनारम्भे सुष्टु
अतिशयेन रुचिरवायो सुरतायादेवत्वस्योत्सवमनुभवति। आरंभणमारंभः। आदिरित्यर्थः। नंदनहि वनानामादिरस्यं प्र
धानामित्यर्थः। यदिवा वनान्यारभ्यंते ऽनेनेति कृत्वा वनारंभः शतानंदेन हि प्रथमं जंदनं सृष्ट्वा तद्वृक्षावयवैर्वीजशाखादिभि
रितरतरुवनानि जगति सृष्टानि। तेन च। कुसुमारंत गुंठ फलारंभ केसरकणिका रूपो वंधः। सा समी। समीपे वस्थिता भिज्ञे स्या
हृदुस्थितयोजात प्रसव स्वरूपायस्याः। तथाय यमाक्षी रेणरागीय पयोधरोयस्याः सा प्रियगुमं। जरीत स्याः तोमुदमकरोत्॥
अग्रेप्रावृषो यथा दृष्टा। पक्षे त्स्य योगि प्रशेषमासन पयोवारि पयोधरो मेघः। भुवो हि प्रावृट्परमोपकारिणीति। स्रवः पद्माहृदे

करोति। ततश्च प्रभा। कांतिसंयोगिप्रसिद्धं ख्यातं प्रसिद्धं। नलस्य नृपतेरिदं नालेकर्मेअपयगणपुराणात्मके। नलस्य योग्यमुचितं
कुमारत्वेसाउत्साद्यायास॥ पृथ्वीपुराणपतीथमिव। तदर्थप्रभासार्थं योगिभिर्योगमार्गैरतैर्विख्यातं। आलस्य अप्रसारस्य के
मेणानयोग्यं। सारस्मे वेत्सर्थः। अथवा आलस्य कर्मणानयोग्यं किं तर्हि उद्यमक्रियायायोग्यं। तदर्थेन केनापि प्रमादितव्य
मित्यर्थः। कुमारत्वान्वेषिणोहि सुरभयः। सोरम्यं वंतः समाः सश्रीकाश्च भवति। अपिरेणरेणुनाहृताक्षीउभयत्र। कस्त्वा
परिणाम्यति त्वं कस्मे दातव्योतिरस्ताद्युक्तिभिनरेशुमिविषयेअरणक्षीउयान्वितेअल्पकौतुकर। तस्माः संबंधिवयः शेशवेप्राठं
वैचित्र्यं दधौ। अपिविरोधार्थः सचप्रतीतः। किंवा मत्। प्रगीताप्रसिद्धा तस्याभावः प्रागीसंमुंच। उन्मीलेकुचमुकुलमितिवाहूोरं
तरस्यत्स्वस्यविशेषणं। आवध्नत्। नयनलेखाहिलग्धं त्वं लावण्यं। यस्याः सुताराकनीनिका देवी च। कामोभिलाषः कामश्च
सम्यक् कामोयेभ्यइतिसकामा तुमः समश्च कामम नसोनलोपः। सुकुमारासुकोमलातथामहेंद्रवत्। कार्तिकेयोपि सुकुमा
रः सुधावत्कांतिरस्येतिसुधाकांतिः। शुभ्रंचंद्रश्च। अरुणश्चारक्तोरविसारथिश्च। भास्वान्दीप्तियोमानरविश्च। क्षमोमेच
कोविसुचाप्रवृद्धव्युसन्नाः वुध्दः सुगतश्च। गुरुर्विशालोबृहस्पतिश्च। पृथ्वीपृथुलाभूश्च। सुरभिः सुगधिर्वसंतश्च। गंध

वाहः परिमलवाही वायुश्च। श्रीः कान्तिर्लक्ष्मीश्च। किंच। न स्वत्र तथाहीतिभणित्वा सोत्कंठयति। भंइं यदन्यासामयस्याः ज्ये
ष्ठायाप्रथमापसं। शोभनो हस्तो यस्याः पूर्वमुक्त एव चोयस्याः सा ईमनिष्ठुरं हृदयं यस्याः कामस्यमलंकाररणं। पक्षे। भइ यदाज्ये
ष्टाहस्तः। एवमेतत। प्रायोयत्कृते यदर्थमेममविगतनिद्रस्य त्रियामया युगेनेव चाचरितं याचपथिकातमया श्रुतासेव हंसेनापि
कथिताप्रीयो भवेत। युगे कृतयुगादि। त्रियामयेति त्रिसंख्यामित प्रहरा त्रिवाचकत्वेनसाभिप्राये। प्रायःशब्दो वितर्के। नेदं
ना। नायकस्य ईदृशं स्थानं स्थितिरौचित्यं न भवति। यतः। धैर्यं हि नायपदं परमं वदन्ति। अतिस्ल। यस्मिन्वारिणि महिय
करौरं माहात्म्यकरं। भ्रमइ गगणं मकरंद पमानिव हंति। तदिदं वाप्यो वारि तरंगभंगैरतिचारुतरं वर्त्तते।। किं विशि
ष्टं तद्दूरं तस्मातिशयेरारयतिच्छिनत्ति।। पूर्वकृत्ते क्रीडावापीभकथनापेक्षया। अपिशब्दोत्र समुच्चये। चिंतितस्तेन
राज्ञा इत्यमुना प्रकारेण स्मित्वा पर्यंयथा भवति। तथैव वनपालिकादिष्टा। इतीति किं। यद्दृष्टे वनपालिके कृताकमल
मालाया नितंबके नववनप्रायेमध्यप्रदेशे क्रीडायेन इति राजाभिप्रायः। मालाशब्दगतस्त्रीत्वेन कमलमालायाः
साक्षात्स्त्रीत्वाध्यवसायात्। नितंबशब्दस्त्वत्र वपवोपितदर्थमात्रे प्रयुक्तः। हंसेन तु एवं प्रनीतं। यथाकृतकं कृत्रिमं का

४५

पीदिकं वा। तथाच्च मलसर्पी। आलानितं वहंतं यावकवत्क्रीडयन्त्यताहृशमिमं गृहीत्वा मत्समीपमायास्यसीति। केदयी
हृपैरोत्पुयलक्षणं। तृतीयो। रंभा च हूहूश्च मस्याः उपमानसहितेत्यादिना। ऊरुस्यामशिरं वज्जितं तु दृष्ट्वा। हस्तत्वे। निर्माय। दयम
हेकारं खलु षाः केदधतेनकयीसर्पः। स्त्रियः पुनः कदर्यमन्मथं दधति समकामाः स्मरिसर्पः। अपि पुनरयं समुच्चये च
सायं। यो नलः मकरध्वमनलः। परिहारे। तथ्य नलो वह्निः स्मरसंतापहेतुत्वात्। कोऽसं। मरवी सामंत्रणे। न्वितिवितर्के।
तव कर्णमेनमेकिं चलान्तेलेनि षिच्यमानमस्ति किंवा मद्युतिभिरपि च्छमंदभ्रमदस्ति। येन हेतुना अंगेषु शरीरावयवे
षु निर्मथ्यायेकामशरास्तेषां प्रस्फाराणि पिच्छानि तच्छविर्यस्य स तथोक्तो रोमोद्गमो रोमांचो नीलया औषधिविशे
षेणामेचकितस्य शपामलितस्य कंचुकस्य कांतिं दधाति। प्रस्फारत्वे पिच्छानामप्रवेशेहेतुः। अनयाश्शरेषुप्र
विष्टेषु पुंसरवपिच्छाम्यापि कथं नप्रविशंनि पिन पिच्छच्छविरिति कवि एव चष्टे। अस्ति साप्रभावो माहात्म्यं विप्रा
णां भांतेजो ऽवतीति विरोधो विपयय घर्षः। शुचिः पुराणः। विरोधे तथ्यो ग्रीष्मः। पदिश्वप्रकाशः। शुचिः शुद्धे नुपहते
अंगाषाठयोमितौ। ग्रीष्मउन वहयोति। घनः प्रभृत्स्यागमः सिद्धांतो यस्य। वा समुच्चये। अरिः शत्रुः। वा येगप

राम.
४५

घे।विरोधे वनागमसमये।वर्षाकालः ऋतुर्वा रिवर्झ्लो भवति शिशिरः शीतो माघफाल्गुनौ च।जाड्यमौ रंभ्र हिमे च।ऋतुस्तु वर्षा शीत
कालत्रयव्यतिरेकः।कथा कुशलेन चतुरेण।वयोवस्था सौंदर्य्येण रामः श्यामः।तथा विदेहा देशास्तेषाम् अयं वैदेहो भागः तेन ज
नको जनकाख्यनृपपतिम्ः नैषधो निषधदेशः प्रजापती राज्ञा समरे युद्धे न कदाचिदभ्यभिभूतः।विरंचः विष्णुनाभेर्भूत
जातः।अस्य रामो दाशरथिः वैवितर्के देहस्य भाः कांतिः तां गच्छति प्राप्नोति।तिल्लत्वाउप्रसर्पयेदेहभागः तेन शरीरकांस
नुहारिणा रामणीयकेन कुशस्य लवस्य च जनको जनपिता रामः।यस्य च।अत्र प्रथमा तृतीययोः श्लेषः।वक्राङ्गतिभि
न्नं श्रयान्न परहिता।तृतीयायां च ह्रीशोभापक्षे।तया तथा अरं केशेन यः पाङ्गणं यस्मां समा तृतीयायां न रवंऽने मस्यास्त
यात थासन शोभनोजं यायस्यासा।मेनापसे सज्ज याभवरागायस्य च।निस्त्रिंशता खड्गत्वं कृपाणोर कुचाभ्यामानुर्य
दारेषु दुर्वहभरत्वात्।कूपदेशमेवासंगयाभ्यां मेषु।तथा लुब्धक इति पर्यायस कार्थे शब्दोन्तरं मतस्य वधिषु।तथा नी
क्षा स्वेशत्रेषु।तथा धर्मनामा ह्नसोपन्मयं धनुर्विधीयते।तस्य छेदनं कर्त्तनं धनुर्विद्यायां।कृपाणादिष्वव निस्त्रि
शत्वाहीनो परिमाणो ज्ञानतस्य विशेषः।तथा तस्य राज्ञो निस्त्रिंशता क्रूरकर्मत्वं।कुत्सित चातुर्येन।कुत्सित उपदेशा

४९

येषांतेकृपदेशाद्दांभिकाः तेषामेव। कुत्सितोलुब्धोलुब्धकः। तस्यपयोर्यः परिणामः। तीक्ष्णातान्प्रायः अलिकत्वंच। धर्मस्यच्छेदः। ए
वमस्य। करेराजभागेस्थिते। अशेषमंडलंदेशसमूहः। असंतर्पितविजयेर्दृश्या। कंजलेसैता। असनः पीतमालः। तै
मंदरैः कैलासनैः। अभिरम्येषुकाननविशेषुविचरतस्तस्य। कामनिरूढनियधस्त्रीपीनोच्चकुचकुंभोऽपारवक्षंभेनमसृणितं
वक्षःस्थलंयस्य। मतशोक्तमस्यमृदवेनयांतिदिवसाः। विहरणंकृतमिहहरेणसहैयस्यां। तदाकरः याशिः शेषाख्योनागः। त
स्य मंडलं। कुंडलाकारवपुः। विजयोगौरीसखी। नंदीहरप्रतीहारः। कैलासोगिरिः। नाभिर्मुख्यार्थः। कदाचित्तनिश्चयंतेनि
रसनं। निष्ठापितमितिपाठेतुनिष्ठः शेषेणाप्यायनं। अविरतंविविधनामभिर्भवभगवत्त्रिनेत्रादिभिः सामवेदार्थैरवि
रविनाविरचितस्तुतिं। क्रमेणाच। कुचकुंभस्यचंद्रमाः। मेचकंकृतकलंकछने। उपमानं। अछिन्नमस्तमेवपयसयोनीरं
तेनपिष्टेनहृष्टोयोसौमूर्तिमतांमध्येसमयमदनमृगीकमंडलानांरमस्तेनाल्पधुमात्मानमिषेण। एवमंतः शौरपिपृगे
रविमंडलंजनयति। तमपिदीप्तितविकृतवेष्टनं। तथासमस्तदीपयमप्रतितेजस्वितेजोमुखं। पादाः किरणाः पुत्रपंक्ते
श्चाईपद्धत्रोहितौयादपक्षवोनयोरुच्छ्वसितातपेकजवत्च्छायायस्य। तथाविद्युतांलोलनंलोलोविलासः। मंडलंपंस

रामः
४९

रणमहसांशुके॥ उन्नतो वंशो यस्य॥ रविर्वंशश्च तुल्यं॥ मुदिते भागे तस्योदितत्वात्॥ पुरं चेमपताकोच्छ्रितेवरगुकं॥ ७॥ मद्दृद्दः द्वद्दः पिता
महादिः॥ वालः पुत्रादिः ताभ्यां सह मौक्तिकहारालंकाराः यौराः॥ मुनयस्तु सहृद्दूकेशाः॥ कूर्चादेः संस्कारात्॥ तमुक्तश्चाहारो यै
स्तथाव्यपेतामषायेभ्या॥ अलंकृतेन प्रभातेनेव प्रदीपानां प्रभा जिग्ये॥ अलंकृतं निशानगदहयेन॥ तरुणारुणमध्यार्हकल्ल
हृद्दो विर्यस्या॥ अतरुवदीप्यमानिः प्रभा॥ महात्मनो हि भूषितेन तेजसा दीपप्रभाप्यभिभूयते॥ प्रभातेन तु अलमसर्थं तरु
णायानूतनया अरुणस्पर्शविसारयेरोचिषाकृतो निशायाश्चेरं तो येन॥ यदि वा अरुणरोचिषालोलितकांतिना तरुणाउ
त्वक्षितप्रभातेन तत्समये हि अहिमकरकरस्पर्शनसोस्तरवो रक्तीभवनीसर्थेः॥ चित्रीपतां भक्तिविशेषविन्यासापिते
कुमारजन्मात्सवे गुप्तिमोक्षणात्॥ वंद्दीनां स्वाच्छंदं॥ आग्रुत्ते सागमिनशयो हेतुः॥ अहष्टिः हष्यादि धूलीनश्यति॥ श
रद्दायोरमलता॥ यच्च वृक्षं तदंतरेण॥ पिजगहजायतमततुसत्तिप्रभावः॥ भूते चाप्रविशेषेति निमित्तात्साम्यद्दिकल्याणात्
जन्मलग्नाहृत्साधूनां धर्मधनाग्रहणे अंतर्मुखमभिप्रायं आश्रियेसर्थेः॥ क्रमेण॥ कुमारमेव काय्यवराजानुचराः॥ त
दुपमैराजचिह्नैः रेखाकृतैश्चक्रचापकुलिशादिभिर्भूषितो नागः॥ तथा विस्तरं तोजटालाः स्वभाववजटावंधा वालाः क
वायस्य॥ वृत्तचूडाकेरणास्पहिजकेशाखिजटीभवंति॥ कल्पवृक्षस्तत्प्रसरन्मूलालवालः॥ विरमज्जटालेसायः याठः॥

विवृत्तलक्षणां छेदः। कल्पः पितृदेवतायाराधनविधिग्रन्थं अकारादिव्याजेनाकस्यानवोधिकाशिक्षा। अन्वर्थप्रकाशके
निरुक्ते। अतीन्द्रियशुभाशुभकर्मणां प्रकाशके ज्योतिषे। किं बहुना। रसः पारदः। रसायने जरामरणापहारी औषधयोगः। ग्रंथः।
काव्यशास्त्रादिरचना। शस्त्रं खड्गादि। शास्त्रं व्याकरणतर्कादि। कलागीतनृत्यादि। एतेषु निपुणा अपि संतो लोकान लेरातिम
मारणाद्यन्तां न प्रापुः। तथाहि। अवणो शास्त्रकरणनिश्चासक्तः। अवणोसंगतिः कर्णसंगतिः। अंशकूटेति। अंशाकूरशब्दः
शेखरार्थः प्रमाणं तर्कशास्त्रमानेच। मध्यस्थोऽत्र कृतपक्षपातः। अन्यत्र मध्ये उदरे तिष्ठतीति। वृत्तं शीलं वर्तुलं च। गंभी
रप्रकृतिरलक्ष्यकोपप्रसादः। निम्नाच गंभीरा। ठक्ष्मीकारं शारीरिकलक्षणमुक्ष्मीषमपि। उर्णाभ्रूमध्ये शुभरोमावर्तः। अ
स्ति च। अपर उच्छ्वासइतिनपरो व्यस्तादिस्वपरः। उत्कृष्टः। उपविष्टे आत्मनोऽप्रमाणात्। विदितिविनयाकौशलन
लेप्रतिभायये त्वेकोमंत्री शिष्यवुध्यायरुषवर्णमवीदीत्। रे कुमार एकुमारे सामंत्रणे। राजमुख्योपि मनत्वं सरूपो रूप
वान हृसिसमुनाप्रकारेणमो हवानमासम्भः मोहं मागाः। रूपसदो हिनीव चिह्नं। पश्च राजहंसः सकथं अहं मतस्वरूपर
तिविरोधयोकापिशब्दः। ननुपदिरूपादकहंकाराद्वान्यपोम्. ठस्यान्नदीकौ दोषस्पर्शं व्याह। अनुभवाचकारेयो
गपद्ये। यदेवकुतोमुस्वतितदैवकोशेनमांडागारेणान्यतोव्यतिरेकं मनुभवति। यथाचम्यासमनयाउंठोध्दतः शास्त्र

निवय:युद्धेर्वैर्हिर्विस्मारणेनस्वपरिछदस्मातोशास्त्रागाऽभ्यस्तोवायाति।भ्रष्टकोशस्यापिक्लितेदाह।अविभवोनिर्धन:
पुमान:ऽवलस्यसैन्यसारस्यवाकमुपयोगेसाफल्यंयातिनकंमपीत्यर्थ:।एतेननि:कोशस्यावलत्वमितिरत्रापितं।मे
षस्त्वत्रवेमैषाइवतिस्म।तथाकंवलस्याछादनविशेषस्योपयोगंयाति।तस्माद्वलस्यकाकथा।यत:प्रद्युम्नजातो
पिप्रह्लसैज:पुजोपिवाणो:शंद्वेर्युद्धकलह:नत्संपर्ककारिरणामहदोषैरितिदोषान्वितयाताह्लरणावस्थायानि
रुद्ध:आत्मवशीकृत:कोनामदु:खंनानुभवति।सर्वोप्यनुभवेवेत्यर्थ:।नामाभ्युपगमे।द्युम्नेद्धव्यमिति।वराधात्त
शब्दोर्थोघजंत:।प्रद्युम्न:कामस्तस्माज्जातोऽनिरुद्धोपिवाणागारेऽमनदैसेनसंमयुद्धविधाविम्यायौवनेनेवतिष्ठ
तेरतिकृत्वाताहरणेस्थितयाउषयाउषाख्ययापत्न्यासदृगनिरुद्धआत्मावशीकृतदु:खमनुभूतवानिसागम:।
युद्धव्यतिरेकोऽनेमलो:क्लेशानुभवेहेतु:।छ।तत्त्वा।तदिसुपसंहारे।नानेतिप्रणायएवंमामंत्रणे।तस्माद्धत्त
सहष्ठअतिशयेनविषमे।तथाम्रघवर्त्तिनिपातककारपितरि।अस्थिरेचंचलेतथाविशेषेणाघोतेतेइतिविद्युतोए
वमानाविलासा:शृंगारादयोयस्मिन्॥तथाविधेताहरणेस्थित:मनत्मयेनगर्वेणविनयंमास्मविस्मार्षी:।विद्यु

४८

द्विलाभेपि सृष्ट्विषं जलेयवेति। सविषे सुजले मेषे घेवर्त्ततो तथा। स्थिरोल्लोलः तथाविनयविस्मृतो दूषणामाह। अवि
नयी पुमानथ्यपि विरहं मुसादयसात्मनः परस्यवा। अविरूणीपुस्तेन नीतो पथा अथिः स्तेनेतारं वादहति। कुतो हि
मच्छुरिकास्वीकृतादहतीति लोकोक्तिः। अथ वा अविरथि वाहने। नत्वात्मघानकाः। पतिनिपमात्सत्रदयः परदाह
काः। कामस्त्रिपुरां तकप्रमन्तयश्च। श्रूयते ततश्च अविनयाहाहात्मकनपिमज्जनस्तोष्यतीति निरस्यन्नाह। अजा
तोनयोयस्य सच्छागस्वनस्क्रयते। जनेनस्तुतिमपिनप्राप्नोतीसर्थः। छागस्तु। अजायास्तनयः स्मृतः। आत्म
नः स्वामीयाइकताइवाभवत् चेतसु सहायस्तदपि नास्तीसाविः कुर्वन्नाह। किंचवयं ब्रमो भवंयंतिायस्यतेईद
शाः सहायाः नमी मो साभियोगोविचारोत्साहो येषां ते तथोक्ताः। राक्षसास्तु मांसे अभियोगो येषां ते अमीइति
तद्विशेषणां। नविघतेनयो येषां ते इसन्मायाः न्यायइहिताः। उपमानेतु अन्यसेवह्रामयंतेगच्छन्तीति अ
न्याः पारस्त्रीरताइसर्थः। अलब्धलाभो लब्धसंरक्षणं रक्षितवर्द्धनं च योगः तस्य क्रिया नास्ति येषां तेन योक्ता
अपवर्द्दकमार्गणोवा। पक्षेऽयोगच्छतीसयोगा लोहगतक्रियायेषां। तथानश्रुतआगमः शास्त्रं योस्ते। श्लोक

राम॰
४८

प्रसरास्त्वप्रकृतायानवनजस्यतस्यआगमोयेषु।एवंसहायसंपदंनिषिध्य।नमित्रसंपउत्तोनचव्याकरणमार्येषु।इतिवद
न्नाह।नचतेदुःशिक्षितेति।नृपकल्पभेसामंत्रेण।कुशला।शब्दतत्त्वावबोधेवनीतिशास्त्रागमः।नीतिशास्त्रावग
मेवहुसाकुस्यविमर्शने।तस्मात्संपदः।नचतन्नैपुणापंतवमिश्रमेराज्यामस्तीतिभावः।नन्वेकीपक्षेहःशिक्षितनृप
कल्पेतिसंबोधने।साचभरतोक्तेषुकरणमार्गेषुभव्याप्रशस्या।तदित्युपसंहारे।आयुष्मन्निसामेत्वणोअहितयाहिते
तरयाप्रकृत्यास्त्रविनयादिस्वभावेनअप्रयुक्तासहायमित्रलक्षणायाच।अमात्यादिकयायुक्तःसंवद्धोभवान्।लोकस्य
भयहेतुः।भुजंगस्त्वहेर्भावः।अहितातयादशनलक्षणयाप्रकृत्यायुक्तः।दुष्टप्रकृतिर्नपश्चेतलोकस्यभयाय।ततः
भिन्नमिसाशेकाह।उग्रासेनापसंसकंप्राणिनंसानुरागंकुर्यात्तनकमपीसर्वःविरागहेतुरेवेतिभावः।उचितपरिवा
रोहिजनानुरागायपरिवारोहिलोकस्यउपद्रवंरक्षणंवाकुरुते।उग्रसेनोदेसविशेषः।सकेसस्यानुरागंजनयतिअ
सागमोक्तोलिंगं।नंचदानीविरुद्धमनयःसहायादयःश्वो----सनुरागस्ततःकिमितितन्निरस्यन्नाह।अ
मता।मेदोरसःप्रीतिर्येषांतेमेदरसाः।मेदानुरागेणयाश्वावानुगतःकोनद्वष्यते।उपमानेतु।पुरादेवैर्हैसैश्वअ

४८

स्तंतो भोगिनिधिर्ममं येन तन्न मुख्यो बलिर्भुवि स्मृतः। तस्य भुजपंजरो मे दुर्नाम्नो गिरेर्मैर्य्यानभूतस्य सांप्रतमिति तदानीं गतः स्मनहृष्टः
तस्मादस्थिरतां चंचलत्वं सजन। प्रुनीतु भ्यस्थिनिरता। कुशी। कुत्सितं शीलं लौल्यादिलक्षणं यस्य स कुशीलः। तस्य भा
वस्तां गृहातीत्येवं शीलः। तथोक्तस्त्वं केवलं दुर्जनोपभोगाय मा स्म भूः। कुशीलो हि दुर्जनानामेवोपयोगी। न साधूनां
नैतिकस्तु कुशीललक्षणां त्वं तां गृहाति। खलः पिण्याकः स एव उपयोगो यस्य। अयोविकारः कुशी। अस्य सानिपु
रिहार्येह समुपदिशन्नाह। आवर्जय। सं वंशत्वादरास्माकं लोकाग्रहेण भविष्यतीति न विमृश्यं। यस्माद्गुणाना
मेवाग्रह आदरो जनस्य। नकुपवंशलेशगुणानां स्वैः वेणुसंभृतस्य धनुषोपि गुणेन ज्यया आ आभिमुख्येन वाणाकर्षणा
य ग्रह आग्रहः। अस्य सकलाविद्यातादिकातामस्य। अस्त्वेवादिकोऽनु प्रहिमसमयः। वीणाध्वनिस्तु निष्कलः
कलपितुमशक्यः। आवर्जितशौर्यादिगुणो भ्रस्त्वं हास्तिकलापितलब्धः स्मनन स्मस्ते रसाह। यजन्त्राये॥
हियस्मान्नाद्ययोगेन मानीत्लब्धः पुमान् हृष्यत्वमाप्नोति। हिमानी हिमसंहतिः। सापिजामोतिशे स्यात् हृष्येस
योतरे। जाम्पपरिसागे किंपित्तमेवित्रिवत्। तर्हि मुखरः स्यादिति तदुपपन्नाह। मा स्म मुखरो वाचालोपि भूः। यस्मान्मु

राम

४८

खरस्य भावः मुखरता तो वाचलतां साधवो न स्तुवंति। कर्णोद्वेष्टी मुखरतो यस्मात्। यस्मा घा वाणीस्य हमाधुर्येण सा मनोहारि

णी। न च वाचालता यां वाचो माधुर्यं। वृषश्रेणीतु समान्यविषमाधुर्याधुर्याधुर्वोढिनी धुरं वहती सर्पः। धुरो यद्धको अन

शकटं अरणीं वाभक्षायः कीलिकामिवाहरीति वहती सर्पः। वाऽयवार्थं वर्जे। पूर्वस्मात्सूर्वोक्ता दस्मादुपदेशात्

वैपरीतभावं सजा। शवमिव। विभिः पक्षिभिः परीतं व्याप्तं कोन परिहरति। विपरीताचारं। ७। मुविनीतानाममव

र्जितगुणानां अभ्यस्तकलानामपि प्रायः प्रमवेति। व्यसनानि। रक्षितव्यः प्रमादः श्च। व्यसनेषु मुख्या स्त्री सक्ति

र्महद्व्यसने। द्व्यशरीयोः क्षयहेतुत्वात्। स्त्री व्यसनेराय क्ष्मादयव। स्त्री व्यसने लक्ष्मी प्रमादं च परिहारं त्राह। कम

लदलस्य पवानसर्वे स्त्री प्रियः स्यात। अतस्तासु विश्वासः कारणं। तवतत्कमलदले सामंत्रणे। वाभिहिते। स्त्वणा

क्षि दुर्विनीतासती आत्मनः परस्य वा गुणागरणां प्रच्छादयति इति स्त्री। यस्यां तु सतीधर्मयोगादस्या यस्यान्य थात्वं

तत्र आह रणेति कल्याणपरं परणभिः स्वकुलं चे सन्वयः। तस्मा दुर्विनीता वल्लायाः विश्वासं विश्रंभं। मा व्राजा

स्य लोभात्स्वभावाद्वा। अतीवानुरागं दर्शयति। परं परिणामे विरुद्धा एवेति भावः। तथा विश्वस्मिन्न संवेत्रनि

५·

50

क्षेपयोगेऽप्ययोगे वा आसनउपवेशने स्थापने विश्वासः ते स्त्रियो लक्ष्म्या मा गा धना ये पितरः पुत्रेभ्यः पुत्राश्च पितृभ्यो दुःखं
ति। तस्माद्गृहस्य वस्त्रदृष्ट्याहरणाउपधासु दृश्वत तत्रैवासौ निक्षेपणीयेति भावः। आसेति कृदन्तस्य योगे कर्मणि षष्ठी।। किमति
स्त्रिया न विश्रम्भणीये श्रीश्च सर्वत्रापि अनुलेधायेसाह। अधिको यो सौ मलः पापं तस्य वसतिरास्पदं। तथा अनार्यैरसा
धुभिः कृतमैत्री का स्त्री कं पुरुषं न वंधयते। सर्वमपि प्रलंभयतीत्यर्थः। श्रीस्तु अधिकमले पमे वसति यस्याः कमलं हि
विशरणशीलं। सा च तेनाविनाभावं सेवते। ततः प्रमासना स्त्री कं पुरुषं न प्रकर्षेण तारयति। किंविशिष्टन नारी अना
र्ये अमानुषी तथा आश्लोविस्मुस्तेन संगता सेवते स्त्री मे व आरव्याख्यास्यामः। श्रियं तु पश्चात्। यकाले। या स्त्री अका
ले अकस्मात् कुलं कपरं ततः हूतीयं यस्माः। तथा नारी ध्यते स्मरतिनी रोषिता प्रसादिता पि आहृद्याद्याप्ति
ग्ध्वहृदया न भवति। तथा विवाहेन उपधायमेनमानलमथि माक्षिकं स्वीकृतापि स्त्री कं पुरुषं वनेन लोलेन
नोद्वेजयति। अस्या स्त्रिया हेतोर्लौकिकः सकलोप्यमंदरागो हठानुरागः मनसदाध्याम्यति। तथा भुजंगानां वि
नोमेंऊलीचपलाक्ष्मीकृतासतीव विप्रलब्धा तथा जडधीरस्यैति जडधीर्जडबुद्धिः। समाप्तः सकाशाउत्पित्ना

राम·
५·

योसौमारः स्तेववल्लजादिबंधनेनाभिगोप्यहिंसा एव पराभवं प्राप्तः। अथवा कुत्सितात् मारात् स्मराच्च पराभवं प्राप्नो
ति कुबुद्धिः। अपि भ्राता कुत्तीवा श्वशुरो मातुलापिवा दैत्यो न पापेरतोस्ति धर्माद्विचलितः स्वकात्। इति स्मार्तोः
ततः स्वपितुरपि राज्ञः सकाशात्। राजकुमारस्य अन्यायप्रवृत्तः परिभवो युज्यत एव। कोन गुरूणां वारणं निषेधो वा
अथवा अर्यो आजिः कलहः। कः केवं वचनात् पंचम्यास्तसिः। प्रतारणात्। केस्तुरवं वंचनात् कृतं तेस्तुरवमिसर्षेः
क्वरान् शक्त्यापमानः कोन प्रकटयति। कः कंठेगलात् हारइति यत्र अरणवः तस्य मोचनं न कुरुते। कोन। का
चेनेति चनश्चिदर्थे। अरेरवलावेधनं। कुरंग। गुरौ गुरुविषये चनां प्रजां कुरुते। कुरंगपक्षे वागुरापाशः गज्जालिका
यो वंचनाकः का। पराभवादेः प्रागवस्थाया विसदृशी लक्ष्यते इति इति विलक्ष्यः। तस्य भावो वैलक्ष्यं। धनुर्मुक्त
शरास्त्कवैस्फुरलक्ष्यं अध्यमायति। कस्य पराभूतिः पराभवः। कस्य अनिषेधवाची। अः पूर्वोपस्मात् यशः श
ब्दरूपात् तदष्टवै यशः अयशः उस एव स्वस्या अवस्थायां स्त्रैरणानि वंचनराज पराभवादीनि। अभिधायसं
प्रति परं परिणामे यत्स्यात् तदाह। हा यादवभुपतापं भीराणाति दवभिराणो रोगिन। अथवा उनोतीति दवः। कृतश्चैदं

५१

5

गुणपादूषतापजनकोपः प्रियःकांतः तेशूरं विक्रांतं महत्तरं दृढं भयान्नसमीपेव्रजति। मृगमवेवाहंकिंमपंवच्चरत्वंहेतुः।
शार्दूलपैक्षेदवंकाननं।सुनयेति। नयप्रवर्त्तनेप्रोत्साहनायामंत्रेणं। नादेशब्देवरंप्रियंवदं। बलेनशक्त्यामद्रंदृष्ट्वापि। भ्रण
रणातिप्रियमितिशेषः।सिंहस्कनादेशब्दविषयेवरः।सिंहनादस्यप्रतीतत्वात्।तयावसुदत्तेतिवसुदेधनदप्रदेञ्चवेर
क्ष्यकेपिचक्षुर्नयनंनपादत्तपति। सम्मुखमपिनाववकोलोकयतीत्यर्थः।यदिवा।वेषतेवश्यमितिकृत्वावपीतिचक्षुर्विशेष
णं।यदिहशेपिपरमोपकारिणिनप्रेमवतीसदाञ्चन्यस्मिन्नपिगुणिनिप्रेमबंधनंविधास्यतीतिनिरस्यन्नाह·केवलंनयतेइ
तिनवंप्रशस्यंननवमनवमप्रशस्यंतस्याःकेवलंबीजस्यपहेतुत्वात्·नहितस्याःसंततिः।तंचसंतत्यासफलं·तद्विशेषण
दग्धोविदग्धस्तस्यभावोवैदग्ध्यंसंतापस्तस्यफलावैदग्ध्यफलाशिक्षिताययाः·पश्चात्कर्मधारयः·अपराधएवअ्यात्मास्व
रूपंयस्याः·तथानत्रायतेवरकानत्रंतयाभूतंपत्यापकमुपसर्गततराणिददातीत्यर्थः।त्वयापरागुरूनगुणिनःस
गुणांश्चापहायपुरुषानपरिहृत्यपरस्याःपुरुषेभ्यन्यनारीकांतेमायाविनिकपरिकेरुतकंकृत्रिमेश्चाशिवमकल्याणं
दधातीत्यशिवधेमंदरागेक्षणप्रेमरागपनुरज्यते।परपुरुषइत्यत्रसर्वनामत्वाहृत्तोपूर्वपदस्यपुंस्त्वं·श्रीपक्षेतु·कालकूटंवि

ए०

५१

षंद्वितीयस्याः तदनंतरमुत्पन्नत्वात्। तथा नीरे जले उषिता। जलधिपुत्रीत्वात्। परं न आर्द्रहृदया किंतु निर्जलवक्षाः देवतात्वात्। जलेन त
द्रूक्षमिवैमहृश्यं न नीतिमिति भावः। स्वीकृता। आधोसवश्यमिसायी स्म तमात्रगामुकोयोविः पक्षी गुरुडं लक्षणाः। स वाहो वाहनं यस्य
तथा केसासुरस्यन अलेहुनेमनलेघनैः। अर्थात् केसस्यमारणात्मकं तथाभूतं चापलेपम्। अर्थाद्विष्णुस्तेन स्वीकृता तथा उ अस्य
श्ववै। उत्कृष्टो वौपस्यमसउद्वः। ईश्वरो विष्णुश्च यस्य प्रसन्नः तस्मिन् जयति। अथवा श्रीविष्णुना स्वीकृता मतीव नीरे उषिता कालकू
टद्वितीमती घनस्यमेवस्य चापलेन। विलसितेन। केसमेव जगत्से तापकारित्वादनलेउ हूजयति पीतिज्यति अर्थात्समयति। वि
वाहे गरुडवाहने आर्द्रहृदया न भवति। भवस्येव सर्पः। याकिल कालकूट द्वितीया सा कथमिवार्द्रहृदयेति विरोधो द्वावनया पि
शाद्भो विरुद्धक्रमे। आर्द्रशब्दो ऽत्र स्निग्धार्थः यद्वा। विवाहो विष्णुस्तेनापि श्रीः स्वीकृता। ततउपादेयेसर्प इति ततः अपर
शपिभिन्नक्रमे। अस्याः कान्त्यस्याः श्रियोनिमित्ते रति वा काशये। यो यं मंदो ऽगः पर्वतो ऽधं भ्रमाकाशं तोस्मेति अभ्रांतः ओमाव
मानः। स न शोभनो आलोको ऽस्येति मदलोकः। समगतः क्षिप्रः सर्पः। संपूर्वादसमतेः कः। पदिवास मगस्तः स न आप्ये
भ्रांतः स्तब्धो ध्वांतः। लोलनेत्रा। लोलनेत्रं कृता भुजंगमण्डली वासुकीप्रभृति नागमंडली। नेत्रं मथानरज्जुः। जलधिरब्धिः।

पुराभवंभेषजा।नलक्षणक्रियो।राजकुमारेस्यामंत्रणे।गुरुमहानयोर्वारणाःगजः।वाजिश्रेष्ठेतुरंगश्रेष्ठे।कंकणंहस्तसूत्रे।नवमस्यच्छायापं
चमसमुच्चये।नेतिनिषेधे।अतएवतत्स्मारइत्यर्थः।हारस्यमुक्तासरस्यअवमोचनं।काचनस्यसुवर्णस्यशृंखलाआभरणविशेषः।अगु
रो।अगौरवार्थेनीचेअंधीभूतोनिर्विवेकअर्चनापूजांकुरुते।कः।कालस्यअंशतनमहत्वभूतिरुन्नतिः।अएवंमुक्तश्रे।किंभितोय
स्याः।यादवायदुवंश्यास्तेषांप्रियः।शूरनामाद्यःपुरुषः।तंभयात्स्थितिलंघनलक्षणात्।उपसमीपेनव्रजन्ति।एतेनअवज्ञुरे
वध्यानस्पृश्यतेइति।स्थितिरुक्ता।शोभनोनपनेयस्याःसादेवरंगदनामानेकृष्णस्यगदाग्रजत्वात्।बलभद्रमपिज्येष्ठसंबंधेनपतीनं
वीक्षापिप्रकर्षेणपलायतेस्मह्रीभयात्।वसुदेवःकृष्णस्यपिपितातत्रापिसः।अक्षिनमस्यमति।अत्रापिस्थितिरेवहेतुः।के
वलंअनवरतेशश्वतशिक्षितोवैदग्ध्याकलायोयेनदक्षतातिशयोयया।साधामैराधात्मिकाच।राधाकृष्णपत्नी।साविश्रिया
भेदः।गुरवःशूरादयोयदूनामादिपुरुषाः।परपुरुषोमुरारिः।मायात्रिलोकीनिर्माणलक्षणा।कपटेनवामनभ्रमःनृसिंह
महित्वात्वादिलक्षणावा।विद्यतेऽस्येतिमायावीकृतःकेशिनोऽश्वरूपदैत्यस्यवधोयेन।तथाद्युतोमंदरनामागोऽद्रिर्य
नरावमुक्तकपटानारीत्वदयादिदोषान्वितानांस्त्रीणांविश्वासेविश्रंभे।श्रोणांधविश्वासेपत्रतत्रनिक्षेपंसंधारहिहन्त

वीर्यपुष्मानङ्गति आपुष्मनङ्गसनेनेन संबोधनेनाभिहितं। तदित्युपसंहारे। तस्मान्प्रणपार्थिनां स्त्रीनशरणानां रक्षित्री। रक्षपहेतुत्वात्
यतः कीदृशी। हृदयं हरति हृदयहरणमोहकारिणी। एतच्च रूपेनिदानमुक्तं। पुनः किं विशिष्टा अतिगं। अतिशयेन बिभेतीति
भीः भीरुः स्त्रीस्वभावात्। अथवा भीर्भयहेतुत्वात्। दुष्टाशयत्वात्। तथा नास्ति गौर्याः फयस्य सत्रअगुरुस्तं जहाति। एवमापाम
यं वक्तुं वेत्ति रक्षणमर्षितमेवाश्रयतीत्यर्थः। अथवा गौर्धेन्वर्थः। तच्च उपलक्षणं। तेन अग्रं गं निर्धनं विहाय धनिनमेवाश्र
यतीति। यद्विा। नतौ नमभ्रतायोगं भीरागौर्वाक्यस्यतमपि जहाति। न च भवादृशाः क्वापि चट्टनि वक्तुं प्रभविष्णवः। स
र्वोन्नतत्वात्। यद्विा। नतौ न अतिगं अतिभायेन बिभेति भीराणौर्यस्य। तं भीरगुं जहाति। स्त्रियो हि स्तकमारो य
क्रमाः। गिरीन्द्रो हिमाचलस्तस्य भः पृथ्वी सेवा। सा पिका दृशी। अतिगं भीरगुहाः पाषाणसंधयो यस्याः। वासमुच्चै
श्रीष्व आश्रयोऽर्थिनानशरणामतोऽगारं। अयोऽर्थिनामेवेत्यर्थः। किं विशिष्टा। हृदहारिणी। तथा अयं शुभकर्म हृ
रति अपहरण। तत्र प्रास्त्याशुभकर्मणो मुक्तत्वात्। गिरीन्द्रभूरिव। गिरीन्द्र इव तिस्मेति कृत्वा गौरी पार्वती सा किं विशिष्टा
हृदये हरो यस्याः। तथा नतिगंभीरः प्रणाममार्गभोगुहः कार्तिकेयो यस्याः पुत्रत्वात्। अधुना दुस्त्रियं सर्वथा

परिहाण्याध्या अपि असंतविश्वासप्रतिषेधद्वारेण। सेवेत विषयान् कालेमुक्तापरस्तांवशी। सुखं हि फलमर्थस्य तन्निरोधे वृथा
श्रिय इतिपूर्वकविकथितमनुगामुकः असामञ्जस्यं च निषेधपन्नाह। अंगारेत्यादि। ह्रस्वशिखा वचारिभिरासावीनेरसौ
विमनस्को भविष्यतीति चिन्तेधारयनक्रूसंचापदिशन्नातेति कोमलमामंत्रयति। अंगारोरसः प्रधानेयासांत याविचा
रिताविवेचिताः गावोगिरएवकुसुरमाः प्रीतिहेतवो भवंति। अथवा गावो धेनवो विशेषेणाचारिताः दत्ताः स्वादवत्तृ
णकवलैः। न तथा अंगारःमग्रे न त्वप्रधानेयासां ताः तयोक्ताः। तथासरसाः मृदुग्धाः। स्त्रियस्तु अंगारेमेऽत्र नेतत्प्रधा
नोपायासां। एवंभूताविचारिताः स्त्रीणां तिदुःशीलाः सत्सोगुणगणमाछादयंतीतत्त्वतो विमृश्यानस्साः वैराग्यहेत
व एवेत्सर्वथैः। तत्तस्मात् हेतोरेताः स्त्रियो नासर्वे विश्रंभार्हाः। किं यदेवेत्सर्वथैः। तत्र हेतुमावेह। कपर्दे इत्यादि। सर्वपरिश्र
ध्वनरं स्त्रियो विगतश्वासमेवकुर्वंति। तस्मात्साध्योपिनातंतविश्वासमार्हाः। तथाच चाणक्यः। अंतर्दहगतः
स्थविरस्त्रीपरिशुद्धां देवीं पश्येत। नापरिशुद्धां न कांचिदभिगछेत। श्रूयते हि। देवीग्ट— — — — — — — — — —
— — — — — — स्त्रीणां दोषानकंडूविनोमात्रदफलं चाभिधाय संप्रति स्त्रियो फलमाह। स्त्रियोपि इत्यादि। लोभ

दूषणमाह।वहुनालोभेनअनुगतःकरोघस्तुवहलःप्राज्यः।तथाभानुरविगतःभाववीपरस्परथैः।पदिलोभवतामयासंतप्य
तेजनस्तस्तःकिमित्याशंक्याह।अतएवत्रपा।अतएतस्मातजनानश्रियमाप्स्यति।जनानुरागप्रभवाहिसंपदः।अथवा
एतस्मान्यस्मात्पूर्वोक्तादुपदिश्यति।प्राप्यचश्रियंनिरंतरंकृतयशोयेनततद्दानैर्देहि।धर्मोदिपात्रेषुश्रियेनिपुंक्ष्वेतिभा
वः।नारायणाएषालक्ष्मीःपात्रेषुव्ययकलयतित्वपिविस्माविववचिरकालंस्थास्यति।विस्मोहिकीदृशी।कृतोयशोद्य
याजनन्याअन्नेदेयेन।तस्मिनहिस्फुटे।वलादपिप्रजाभ्योवित्तमादायपात्रेषुमयोपकरणीयमितिमाकृथाः।द्र
ष्टि।तद्गृहपालयप्रजाः।यस्मात्प्रजांपातिवाक्षत्रियःसनपापी।व्राह्मणस्तुप्रकृष्टोजापोयस्यसप्रजापः।जपनंजा
पः।माच।गुणाधिकावृद्धिरितिवैय्याकरणसमयः।इदानीशिष्यमभिधाप।आत्मोपदेशेआदरपरंकुमारं
कुर्वन।मृदुवचोभिःप्रोत्साहयन्नाह।वत्सेत्यादि।छंदोवेदश्छंदःशास्त्रंच।गुरुस्तेतोपदेष्टा।छंदोदृष्टत्वबुद्धि
तीयत्कारणकारश्च।यस्मात्कारणाद्भवान्पुराणश्लोकः।पवित्रयशाः।तथाचतुरान्कुशलानानंदयति।तथा
एवंविधंपदंराज्यलक्षणंयस्यवक्तवचसोःपिगुरवस्तेतवअंगस्तनभावंभावनावनांयांति।त्वयिभावितात्मा

नोभवतीसर्पः।अंगेतिकोमलामंत्ररोगसरलतयागकुमार्गेतयालघवोपिलघुवृत्ताअपिअंतरंगाश्चेनोभिप्रेताः स्युः
अपरंतेअंतेकौटिल्यमपिप्रकाशयंति।अथचयुगपच्छ्रेयान्श्लोकःपद्यंतथाचत्वारिआनंदीनिपदानिपादाश्चयस्य।तेप्रसि
द्धागुरवोवक्रोक्तयः।अंगभावमवयवत्वंयांति।श्लोकस्येतिशेषः।सरलतयाऋजुतयालघवोलेखाकृयोविअंतरंगामध्यमगाः
स्युः।परंअंतेपादांतेकुटिलाअपिस्युः।वापदांतेत्वसौगवक्रइतिवचनात्।किंच।तथाभवतातेतिकोमलामंत्ररोग।तथातेन
प्रकारेणाभवयेननैस्तैरसमदुपदिष्टैःप्रजापालनादिभिःविशेषेणपलक्षितमात्मानंभुविभूषितःपृथ्वीस्थितएवात्रैलोक्यमे
वयोसौदर्पणस्तत्रनिसमचिनश्वरंपश्यतिअस्मोपितैस्तैरकल्पविशेषैर्मेडितमात्मानंदर्शनेपश्यति।यशोर्थमेवप्रयति
तत्रमितिभावः।विभर्त्तिःअर्जुनेमविश्वाच्छादयतिरसेवंशीलं।निजप्रकर्षैणावरचरित्रापह्नवकारियोहषंयोराजाधत्ते।।
अथवानम्रेरियोशत्राचषिहर्षकोपंनचनैवकरोति।चार्थ्यैभिन्नक्रमः।धर्मविजपित्वात्तेनराजातागरा।जिनाअगसंख्येद्र
कुलाचलालंकृतांतथासहसागरासमसमुद्राससहसावलेनकिंनमहीजिताभवेत्।जिततैवेतिभावः।मातुर्जननस्याप्तास्याप
द्वातेनजातेननकिंचिदिसर्पः।योजानुकदापिस्वमवंशस्यअन्यस्यअग्रेनारोहति।अग्रगणपतांनयातीसर्पः।भुजपक्षेवंशोवेणुः

संग्रहो। न निषेधो। अकुलीनस्य अनभिजातस्य असमर्थस्य तनुनाकुर्वल्मीकं तत्त्वहीनस्य। कर्मणामारंभोपायः पुरुषद्रव्यसंपत् देशकालविभागः
विनिपातप्रतीकारः कार्यसिद्धिश्चेति पंचांगो मंत्रः। गारुडं गरुडविषयं श्वेतियोगान मंत्रिणा वमासाहितं शिकौ। किंच। वलयपल्लवकरैः शेषिल्यानिव
लिनो वलवत्तश्च। आचरं संभाने। अंगगपसेमं वरणाम्। न श्वनसो ष्टवादशकम्। काणुपरिपतितैः शेषिल्यादस्तंभूच्च कंकयस्याम्। भीतमदस्मे
गउलीपक्षेतु प्रतिभटानामिति शेषः। भीरवो हि वैरिणि विलोकपति पल्लायन्ते। ये दशाब्दः संद्योते त्रिलिंगः। एहितवर्गे हितसमूहमुपदिश
न्ति तु एआः प्रधानभूताश्च सालंकायनप्रभृतयो मासा विरलीभूता विरला एव केचिन्न सर्वे तथाविधाः तथा ये॥ दन्ताहि स्फुटं तवर्गमुपदिशे
ति उच्चारयन्ति। तवर्गस्य दंतस्थानत्वात्। तथा मुखे भवा मुख्या आस्ते पि अविरलाः संपन्ना विरलीभूताः। वलिग्रस्तानां हि मोसमुच्चारे ताविरलाः स्युः
मुख्याश्च तुः संभोराजदंताः शब्दशास्त्रे। राजादिगणोत्तरशब्दाः राजादयः विषयाइन्द्रियार्थादेशाश्च। एताः प्राप्य प्रसादे पथ्याङ्क
मे धर्मार्थकाममोक्षाणामुपसमाप्तः। छ। उचिता कदुत्तमत्राप्रियतमेवे। तदेतत्। शयनसमममपेयुणान्नेशाङ्के धनुषो विस्मोः संबंधिनावग्री
वरणोपस्यात्मपुराणानां परमसीमानं गतं तं दध्ये। समुद्रस्पनदेतस्य योवर्त्तते। यद्विहारापत्नीणर्थमर। उन्मज्जंतिपानि वहणाव ध्वन्द
वक्त्राणि तैः कृत्वा विकसदंभोजनषराउशोभां स्मरांदधौ॥ नमोस्तु वरितं यो जितयोजितं तु इतं दंशि शिक्षा कमादिलक्षणां येन। तस्मै वेधसेन

मोस्तु। अहो॥ शिवो अहीनां मध्ये नां स्वजेत यातेन प्रकारेण। इतां वरं--वारिध्वनिविततमस्तित्वात आसाकाशे। अथवा। पराचीनावस्थायां दिगंबरत्वा
दितां वरं गतवस्त्रं। यदिवा। आसमंतात यो तं ग्रस्ते अधितिविततयाछन्नं अंबरं आकाशं येन तथाविधं वपुर्विभ्रत। हरिश्च विश्वः अवनमालीति
विख्यातत्वात। अहीनां शरणमेव मालिका। तथापीतांवरा। हरिरिव वसनं वपुर्विभ्रत। राजेन्द्र तवं मंगलं करोतु इत्स स र्पः न केवलं आम्रष्टधीकएव
इसानां वरमयी सर्थः। अष्टमूर्तिर्भवगवान। यदाह मल्हणः। उर्वीसमीरयजनानजलार्कसोमांवरादिभिरिति। लीलया अवृतया। भुजंगानस
यानमंडलीकृ सहएव रा हस्तभुजं मंडलीकृ सगां भुवं धारयनतुम्भमभ्यधिका श्रियं देयात। अत्र वराह इति नरवहा मूर्तिनरसिंहवत। स्त्रीणा
मिदं स्त्रैणं। स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ। अंतमीध्येमस्तुभरेणादेमातिशयेत। निरुध्यमानेउत्तरं यस्य। हंहूंसेति। हमिसस्यपंमस्त्रे॥ ॥इतिविघ्न०॥॥
इतिचतुर्थउच्छासः॥ ॥अथविश्रामानंतरं। स्तुतनल्लेहसे। सेवितुकामो हमित्युल्केचकृतउसादितउत्तरस्यां दिशि विषये आसंगआसक्ति
येन। उत्तरस्यां नलाधारत्वात। तथा तस्मिन्नस्मितमुत्वेश्वनिरूपदीवैभजहृपेरसादि-------तस्मिरेकस्मातद्वितीयस्मात हंसाज्जन्मउ
सत्तियेस्मत्तथामूतः अकृतादाकरणेनाघोजुगाः प्रेमवंधः स्तेनपुनरुध्यमाना। कृत--णाध्ययनानुरागेणविश्रेणादाक्षिण्यंनीयमानाः इस
र्यान्तरं। एवंभूतामतीदमयंती प्रकर्षेणाह द्विंगतयाचिंतयाउद्विचिरात मिलितासीचमित्युल्केचचित्तेउष्ट्या। तथाउत्कंपेजनयतिउ

त्कंपजननन्याप्रमुखेनप्रधानेनगुरुणानुभेरेण।अपीतरेतुप्रवहद्याजनरसाउत्केपयाजननन्यामाचाउत्क्षेप्रमुखेपस्मतेनप्रमुखेनगुरुणाआ
चार्येण।तदिंगिताकारैस्सर्वज्ञ्गितंचेष्टितंआकारोमुखरागादिः।वारिधारणविधारणंविछेदः।निवारणमितिवापाठे।रिरंसायांप्रायातोनण
यः।इतिप्रधानपाठेतुस्पष्टमेव।पत्रभ्रंशमारोगेसादौसर्वत्रसप्रमंतान्नत्र।अभ्यस्तेपरिशीलिते।संसारांबुनिधौ।स्वस्तितेइतिचतुर्थ्यो
तौ।छ।अन्यत्र्यंबंद्रसुखीतिसंबोधनंनामप्रतिपादकंतद्विषयंकंप्रकरणमपिनामइत्युपचारेसति।महदितिना।तद्विशेषणसफ
लत्वं।नामसंज्ञस्यतुमहच्छब्देनसंबंधाभावात्।सद्गुणद्विवर्णसंश्लेषः।कृतसंज्ञकश्चप्रसयोयत्र।समासस्तन्तुरुपादिगा
ख्यातंक्रियातद्धितोरागादिः।कारकमपादानादि।परिभाषाम्नायसूत्राणि।बलाबलंपूर्वपरविधीनांसवस्थितिः।अपश
ब्दोसाधुशब्दः।इतिपक्षेनामसंज्ञा।सद्गुणसंधिसंबंधंप्रगवन्धदूरीतीतिकोसप्तमी।सूत्रसंधानेनसंक्षेपेसाख्यातकंपितंत
स्मैरहितंयेनतस्मिन्।सत्कारकेसत्क्रियाजनके।परितोमाधाः।प्राकृताद्याःकर्णाटदेशभाषावा।तात्सदृक्षे।बलाबलेशक्त
शक्तौ।अपवादोऽपशब्दः।८।ननुपद्यहृंदजंप्रेषयिष्यामितदास्वच्छन्दधारिणीयमितिकिंचदंतिभविष्यति।नचव
हतीजगतीशब्दोच्छन्दोजातिवचनोत्रतीयात्तोरव्यातपदेनप्रसिद्धार्थेनयोज्यौ।तथासंगतेःपदैरन्विनेऽअपवाछं।न्दसि

कथंभूतेपदान्वितेकर्पयंयथाभवतिहंसःसंहंसोजातौत्र्यासोचसनेयथेति।पदान्विते क्रियाविशेषणं।यदिवा।हंसाजासाहेतुभूतायां
सोसंपूतशोभातयान्विते।पक्षेहंस्यानुगामिपदान्विता।आन्वितोजगतिलोकेग्रख्यातेकौर्त्तिते।गुरवोपिपरीताकाराहृतयः ग्राचार्य
गौरवाहां्च।शार्दूलविक्रीडितंनामछंदोनाम।सिंहविलसितंवः।श्लोकः पद्यंपद्यश्च।हृन्नेपद्येशीलेवारहपद्यपिश्लोकोऽनुष्टुए
छंदोलोकेप्रसिद्धं।तथापिकेचित्सर्वमपिपद्यंश्लोकमाहुः।७।यस्यास्यामपक्षेमित्रायावष्टंभः पक्षयातीव।।अभ्यासःसामीप्य
संदरिस्कंधीकृतोंगीकृतः।दिक्पालानाकयतीत्यनेनभाविदिक्पालागमनसूचना।उर्ज्ञा।यद्यपिमनोरपसंहस्त्रीमानुषीपुमान्
मानुषःइतिहिचतुःपदेसादिलिंगसत्रानमानुषशब्दस्यस्त्रीपुंसहत्तिताअथापिनपुंसकलिंगतालिंगस्यलोकाश्रयत्वात्।तथा
चभवभूतिः।अद्वैतंसुखदुःखयोरनुगतंसर्वास्ववस्थासुयद्विश्रामोहृदयस्ययत्रजरसायस्मिन्नहार्योरसः।कालानवरणा
सयासपरिणातेयत्स्नेहसारेस्थितंभद्रंतिस्यकुमानुषस्यकथमस्येकोहितदुर्लभं।प्रभंजनोवातएवा।लगनस्तुवापनपरिजनः
विश्रामा।मनमिरणाद्वमनोरथाःसंकल्पाः।विश्रामादयोरथधर्माः।तेपिहंसावनेपुसरोजलेषुमरो जलेषुविहरंतोनगण राम.
णादिप्रदेशानव्यतिक्रामंतोविषयीयानमापुः।कीदृक्षुवतेषुशशाएवंअंकेषुयस्याः।तथाभूताधराभूमिर्येषु।। श्रीरामचंद्रजीः

तथा समप्रातः पंचाननाः सिंहा एव । शिवस्तु शशांकं चंद्रं च धरति । तथा सप्रपर्वैः प्रथमागमोपदेशात्र सूरोर्वर्जितेन तथाभूतानि पंचसं
ख्यानि त्रदूननानि वृक्षाणि एषां सरोजलेषु कीदृक्स्य कुमुदानामिवं पंक्तौ मुदी शोभानां । चेरमंडले तु कौमुदी ज्योत्स्ना तद्विशेषणा सुशो
भामिति । अनुकरणमनुहरणं चंद्रप्रसे अत्र प्रथमात्र हाता सामुद्रीव द्विपेन । चंद्रो हि यो हि जलधिवद्द्वीपे । यदि वा न विद्यते नावोपत्र
रूसत । अनुपथा भवति एवं कृत समुद्र व द्विषः परोसौ देहिनो कापि नावं क्षिपति । नगनगरादि प्रदेशान् कीदृशान् सत्त्वाणि ग्रासस्य णा
दीनां स्थानानि पत्त्ला वा विद्यते येषु ते सन्निरणः ने च ते पंथानश्च सन्निपथास्तान् गच्छति स्म । प्रभुवेति सन्निपथगास्तार हिमाद्रिनिकुंजा
स्त्र सन्निपथगाः सगणाः कुरुते । राजन् नृपाणु घानते ज्ञातो स्थिताहं सो नालस्य नलिनकोशस्य कवलं न्यासं कुरुते । तथा भार्भ मध्यपो
जंबालः कर्दमस्तं दूरं परिहरति वधूस्तु । उद्यानेन उपलापनेन सरोगमनमुस्याः तथाऽलकस्य केशस्य वलनं समानं न कुरुते । गर्भे जातं
वालडिंभं दूरं क्षिपति । भीत्या हि गर्भं परिहरति घ अपि च । नालकमलकांडं अशनं आहारं वांछति । स्वपिति च नतनाभं पत्रशय्यायां रिपु
वनितासु नीरगावेणापेतं मनोभव पत्स्याः अतत्त्व बालमत्स्यस्य अशनं नाभिलषति । नापि कमलदलतल्पे शेते वाऽथवा यथा तथावान्तपावा
दास्तेन पक्षावत शरदुपमा वनपालिका प्रविश्य पदेस्ते समभिधायते राजहंसराजः पादयोर्निधाय प्रणाममेव चकार । नीलोत्पलदलाक्षि नीलोत्

५८

57

नाटी नाउपमा न निर्दंतमद्वरश्लोषः नीलमंशुकं वासस्तस्य परीधानरीपं परिपाके हिशालयो गौरवर्ण्णा ग्रुः ऋतस्तन्मे जटीवनगौरमंगाप
स्याः प्रव्हाः काशाः काशउष्पारोपवृहो सोपस्याः प्रसृतः प्रसृतः कमलानामस्त्रानां गंधो पत्रान् यातथानीरागा सेसक्तः संपृक्तः कंठः पा
लिप्तांतोपस्या तथाधनाकुवलयानां नीलोत्पलानां मालापेन तथाजातानुल्पत्वाभंगात्संगाफमेपत्रकुल्लो लापत्रः एतच्चतुष्पमपि
तदुपादरहेतुः लपिद्दष्टे आस्ता। पट्टीनाः शवश्च स्तउगमेवविधनादिपेतेपावृत्लोलत्रमपितत्किंविशिष्टं प्रसृतः कोमाद्दूमलगंधोप
स्पस्तानाभावात् तथाविनामोरसोवक्रामतकलाश्मगारादिवपिस्मात् नसोमसः स्तोलर्लन कंठोपस्या तथाधनाकुस्मितेवलपानाउ
वगांघभावात् कचादिवलपानांमालापेन तथाजातमेगाभगनाठिमिका अंगुलीपकंपस्याकिंवान्वृत्। असमः हरितते सिंहपृष्ठतेः स
काशानहरि लेप स्यासो हरितमीतः असमोहरिततीरोपस्यः अथवा मालस्मीस्तपासहसमं नसमम समम श्रीकं तथाहरिवेतो
वानरपक्षो रीरयतिक्षिपति। पश्चालकमेधारपः तथाविस्यजंविगतमालतपावालशेषं। हत्भन्नदिलात्। तथास्फुटंकुकुस्तापस्यनं स्फु
कु तथाउहतो पुरागस्यरागाभावस्यउ ह्रासोपस्यसचासोसपदिमकंक्षा अथवा स्फुटः कुस्मितामुदस्य अरापमात्र जोमुधस्यसस्फु
टधुमत् अपगतोरागोह्रासोपस्य स्फुटकुसुह्रासोऽपरागो ह्रासश्च स्फुटकुमुदपरागो ह्रासः सचासोसपदिमकंक्षा वृहः शोकोप

एनं ५८

स्मरदृशं लहहिततस्त्रीजनं पश्यामः। ग्रीष्मे सरस्वान् तटपिक्षो हशः समं हरितं तीरं पश्य तत्र समं हरितं तीरं न सम हरितं तीरं असमहरितं तीरं
विषमं शुष्कं च तीरं पश्येत्सर्थः। तथा विसस्थागमधिको जनेषाला कर्दम एव शेषो पत्र। तथा विकसितकुमदरेणाह्या सरसमहूरहितं। नासि
केजलमत्रेति अर्कं बहु शरतिक्रियाविशेषणं ७ प्रक्रान्तो ह्रषमोहे मनः शास्त्रनुपरमर्धहो वितकोपत्र। भूतासंजातं निष्काकेशोप
त्रमनसिः व्याकरणं तु मते अतीते कालेनिष्ठा सकः प्रसयो पत्रे आनेदिङ्गुणान्ननुशोपौदापृस्थि। आमलकोपमानानां मुक्ताफला
नामेकिकानां प्रवयं समवाप अद्भुतविभ्रमा अर्पिकारिणामुद्वहती सादमं पंती धामलासापातं मालिन्यार्ह्याकोपात क्रोधात् मानात् दृषी
त्सा हस्याद्य मुक्ता। तथा अद्भुते चित्रे फलानां प्रचयं वहती परिणतेरितिशेषः चेतो हरा मनोज्ञा। अन्यत्र चेतन सिंहरो स्याः एवं भ्रमेप अक्षावृ
लीसा च हृदि कस्य च ससिचपदे अस्पानन कुरुते। सर्वे स्वाधिकारास्मे च नरचे निषेधः पक्षिणो हि निशिनीडे निलीयन्ते तापहेतवो पिदि
वसाः हंसवान्नीपा अविच्छिन्नपरिवृत्ताः शरदि भवे शारदरूपं गमलातिशयादि। तद्दृष्टे तेपमासौ शारदीतातस्शब्दे नो पश्यते शारदी नाः कुन
किलेः आलोमनुष्याणां अस्माकमपि पुष्टिजातीनाम पीत्सपिशब्दर्थः नीलोञ्जनिका नाविषु तिरयतीनीतिरस्करोती निशीचा। ग
चनस्मिन् हंसवृदनेत रि मधुराणामा करानिमेव प्रणालीजलमार्गस्तपाहकृत्वा मानसं चेतएव सरस्तंडागाच्च पवामानसा एवमेव तत्र गच्छं

५२

५८

58

मेनापुन्ने विद्भिराजरुएवहे सत्तस्य प्रभोत रलंपंसांसस्यांत पाप्रवरणोभनकामिकगुरो। नेगधनुर्धरेतयामधुलिहोमधुरगिरंझंकारेकरो
तिष्ठति। श्रीसंस्कृककारिणिचावसरेसहि उत्कणितस्पन्दनेस्तन्न स्यानकमवस्यांतरं ज्ञान। पत्रपंचमेपंचमाख्यभविशेषरागोरस्य
ज्ञासएवविपः शेषास्तुरसाविषपातुरागारिपवएवेह सोविहंगमेरेस्यात् निर्लोभनपतावपि। ततस्त्वत्तापातिरेकान्प्रतिसरांसि
प्रभातनुभुखत्वात् नर्मरः उजोपषोतानिमुर्छ्रेरपजानि। तथाभन्तानिराजीवानिपेषुश्रीगेषुतानि उसेरलुषविहिः पहिस्वप्रकाशः सुर्भेर
लुषवह्नो स्यात नन्मथुरे पवाजिनि श्रोन। श्मानस्तरजवेद्रकानप्रणालीशीतलाः सुगंधितनमोभि धूमधूमैर्मिश्रितगवाक्षाकोणेउष्णा
प्रासादभमपः परिपर्णोवेदूपरमरमणीपापामपिराबौचेतोनहरंति उद्वेगपदस्यथेः राहरुतिशेषः उक्तेचैततः दुर्दिनानांकिंहृषेनकि
मौनितिभावः हृषेरस्यानु आगोमिनरलेनेनखेदिताः नयाकिन्नरोस्वदर्शविदु उपषोवनानिकंपपंतः शनैरंगलगंतोहिमसमाश्रिवापवो
गाराद्वपतेति छ एवंमनपोः तादृशंप्रतिचुलंतिश्रभिमुखोधपनिवेंतेते एवंवस्मरपिः श्रासीच्च आन्मोन्यगुणप्रस्तावलापएवजप्पो। जल्पं
पंकाभ्यः उनरुज्जावलिनिनामेवस्याश्लापोपषो संकल्पेचित्रकर्मणिपः समागमः तत्रवहूर्ध्यानेपकाभ्यां। कामायैस्वचेतोहोमपतोल्पम
नेपामौनिनारप्यनपोर्विपोविरहएवासीतनपपाः पोगः संवेधोध्यानविषयश्च। अन्यसंजल्पोध्यायंहोमनपोमोनवुन्नकुर्वतोपोगलाभैः स्यात्

रम

तप्यमानेति संतापं प्रस्वेकमेकत्तेरि तपः कर्मविषयत्वात् । भ पा। तातेति संबोधनं ननु पतिम्नन्युरगो। तथा संचर्पेतो पथ्या आगमो वयुपनिशास्तु प्रती

त्तिर्ले प्यानस्यात् इति वाद्यो र्थः स्फुटार्थस्तु नलना मापिनयो आगमनबुद्धिर्भवेत् इति केनाप्यागमः शास्त्रं तस्यार्थे लंघ्नन्नकरिष्यामीति वाद्योर्थः

इष्टार्थस्तु। आगमस्यार्थे गमनस्य अर्थरमसेन आसुकेन हनन तिरेतरेनलो स्वन पंकरिष्यामि। आनेष्यामीत्यर्थः अहहे ना। अकारितो नर

न पेरात्ल पाहे विहूत अलीकापिवार्त्तां नकथिता। इति वाद्यार्थः इष्टार्थस्तु नलस्य न पुस्परं पनालोवा त्तो सार्था। पित्वपामानाप्यधपि। ष्ठ। पये

पसन। शोभनस्य त्यागो। स्य तथा नत्वलो भवान् असीत्यर्थः प्यप्यर्थः पसेसत्त्वागत्ल तथान लोनक्ता ख्यो भवानिति प्रपकवाक्ह पं। एकवा

क्यता पो भवान् सीतिमक्ष्मृपत्पर्षो दुलेभः तद्यावितिशिष्टे भीपात्तोरे कापिकाप्यनिर्दिष्टनाम्नी गोपी वरं श्रेष्ठं नहलंत रागविशेषरागके हारीकत्यगा

धनः समुन्सह र्षोचारपति श्लेषवक्रोक्त्या विदग्धाभिधापान घात्तीरे कापि महनीपमहिमा गोपालस्य राज्ञो घालिकासुमानलेराजा नेवरवरवरपि

तारे से त्रीकत्स आश्लीपीलत्सगिरः समुद्धारपति। वरं ईप्सापावरपेनेवरः सेत्रेसदृशिः अतभवगोपालिकासो रससपरिणाममानिपानिक

लापिनेरधिवृन्तसीरे पीवुभत्ती तिताम्स्तु भवतु चिरापचंचला: तो लागोचाररागवशात्। यस्मात् संप्रति रधेत रागो महाघर्मेने हेतुना। कथम

विकेनापि प्रकारेण न निवर्त्तते। श्लेषतु गोपपत्नीभपत्नीस्वपतीस्त रागाचंचला सीचंचलने प्रारब्धरागादिरमपरिपाकफलानि अनुभुता

३

५९

59

पुंस्माः सांप्रतं तैनैषधेन लेमहोद्यमोत्तु तगः प्रेमबंधाः कथमपिना पसरति। धीरमत्रासंगतं तबलानं। दृष्टमिवेगेसारमुक्षुबाजिनं अप्रं आरुह्य
कं देहार्कं दे गुणं विभ्माणः सुचकुं दक्षी डिंतु प्रनरप्यपात। पर्वांपरसागरवधि संक्रांतेवमन्तरे तस्मिन्‌लम्बे भूमेरिनीभागाद्भूतोऽहं समार
स्मलर्षकमेशिपक्षो। आसीत्सिद्धितेसितछदैः पिहितपंडरीकवनं श्रीकरोभिः सनीलात्पलंरेणुपरलैरत्नतमे पं बहुचिद्बलद्दुलावलें
प्रव द्वैधं तरंगत डागमेवांबरमाकाशतनत्वावेग अभत। प्राच्यसरस्समेघात्रभोग्यहीतेउन्नमंतिरतिप्रसिद्धा त्रमेघलमुक्त जाता ध्वनिले
डाः स्निग्धपुरुषं तं घे त्याद्विजभयत्रसमा नानिनखा अभ्यादीनां खगः पदे पदे विन्यासकेषामभिवृत्ताः दुस्थिताः अन्यत्र नरखस्तनपदू घो भाभि
घातेवघताः सोघमाः वलान्तसेम्यास्रद्वः प्रबलाः प्रह्वद्वीपोश्च विपदावरणाः नभश्चादिम्नोविग छद्दस्याश्चः पिपल्लभः विपर्यसेरणाः शत
रिविपदिति। अतिप्रसंगमतिमापि पसेरतिप्रसंगात्तुर नप्रसंगः पद्मात पाविचल्लं किकुर्वतः कोठिशोऽनेकपथधाकुंजेतः शब्दाप्रमानोः तथाको
दरेनधनषामेऽलाग्रेणासिनाव्याकुलाः पाणापोपेषातेतथा अधिकंरणकर्मणिकुशलाः पाणिनीपपस्त अधिकरणकर्मणीकारके। लो
पघनगुद्धहिताश्रिपसोरिनगर्पेपेः पुरोऽग्रतः एवमन्नापुकारेण असोनलस्दमिदंकुंवेनपरिणितरधा स्वल्पत्वाधिसकामधविध्यादिमनु
लसोऽत्रस्यससारथिकुंचेत्कलहेपनकानगिरीदीनस्याभाष्य। सप्रतिगुभयानपिपिथिनषि। क्रीडिता अनेकपागजा। अमराद्देवायेषु अन्यत्रपातेरा

स्म·

५९

न्नाम्या। सरितो बहुभिस्तरंगैरलंकृताः सीमानश्च बहुतरं प्रथा भवसेवं गोपैर्गोपालैः शोभिताः विशेषणोद्धानि पुष्पाणि वाहनानि रथा अपि
अन्यत्र पत्ररथः पक्षी। सालेन प्रकारेण सहिता नार्पन्तु। सालसहिता अ। अलसशब्दो भावप्रधानः लवणादित्वात्। अन्यत्र। पचेलिमगोधूमैः
शाकविशेषैः श्यामलाः पक्षीन्दुगर्भे मेधमो गोधूमः ततः पच्यमानाः परिपाके गच्छन्तः बहुलीभवन्तो ये गोधूमस्तेन श्यामलाः नतु प
च्यमानाश्च सो गोधूमा अति। अवतताचसंगात। कण्टावनी विटपाः समधिकफलताति। तथा च। कस्मान्न इह न्नापि मुल्लसितमिथने हो वी
त्नप्ररोह स्तननीं व्रलनः करोति गोशब्दोऽत्र मस्यर्थीनतु धेनुर्यौनैविस्यात्। विविधविशेषविगमेव धर्वोभजन्ति दृषिशेषः अत्र परिव्यस्य वृत्तिपरि
वारितेन वृति। अन्यत्र परिसमन्ताद्धारितलेपेण। मुक्तापाकैः विशेषस्य रसेन रसेन विपासेन मोदिताः अन्तःमध्यस्थुस्थिताः पाथापाथोजनपाम
परमे लतामदानिलेन लोलेन अस्लैता लतामण्डपा पापास्तुप आलम्बिधारणः मत्तन भृंगकुलानां कुवलयास्पदमान विभ्रमन्ति कल्लोलविणष
गोजेसेन। छ। अस्ते न हृष्टमवाप्ता रवेन्ते च नेतनवृश्च पिच्छिलमस्थिरगो। वालो विलग्नतावसरन्ताङ्गेधेन हृष्ट्वा अत्र एवमभ्यासंतोपभ्रमराली
ह्नहम् पप्रर्णाम्बिधाधिकारे पैनेतिवनविशेषणामघाधिकमपरस्मिन् हर्षो भवति। अधिकारान्तरा त्रिशकपावृक्कवाकस्मभप। कुररः प्रवराम्बति
पस्यमसबोधने दृष्टे धन्यविलोकनकोनरानरमते क्रीडस्ववसर्वैः कथमन्तः कुररागाम पश्यतिशापः सहते। तथा सेहहस्मृत्मालपा। तथाहि
दितामपराश्च कोराश्चक्रवाकाश्च पत्राकुन्दुरुष्कहविरवकं। शाम एव धन वषान्ते सुनवान पक्काः अत्र उपमसामर्थ्य भवरे स्वरसमरं तोवके

५

६०

60

हृतनशब्दः तथाहेमः कपेठेनतस्मात् पितुर्धर्मे वासवनपाः हृतं तस्तवनपत्रः ततयासहचैनैः सकैनैः सवनं वनपुंक्तं नहेज्ञला धारविशेषमेते भजंते
मुहाः इभवृतिगजंवृति। तथा वीनां पदं मेकोपत्रं तथोक्तं पंकं भजन्ते नानिन मेस्वा पीतः समीपवनानिकमं भूतानि अधिवसंतो विटपाग्रप
गता विपघेभ्यः स्तात् शंः मुनीनां कथंक त्मषाणि पापानि भंवृत्तिान भूवे स्वेवेस थैः क्वचित् प्रवर गैरिकपत्रा न या असमम प्रतिम सर्वोक्ति
ष्ठमिति पावनः तथा समुच्छ्रितः पल्लवापत्रे पश्चाद्दयाप्लाकमेधारपगैरिकस्मलेन पसकं प्रवरगैरिकोपमेति वापाठः स्वेदापूर्त्तिः से
टोपनोदः धापस्कंधः समहत्सर्थी सार्थश्चाकुतोगवावासः पस्मात्तुगाः पुष्पितास्थावपादपाः सं भि। गोलागलानां हृस्तमुखानां मर्कटमालो
गलतिकाः पुष्पवल्लः प्रतिलोमथत्वात्। निपन्नव प्ररोहांकुरश्चाकारयोसौ मुग्धमगेत्वादिव नाविशेषणं। लोहितसाजुग्धमगेटेवा
नलभ्नोत्याकुसुमिता शोककाननानीतिभावः ७ वीतो उहृधि सौगंधिकवीविनिचपानं जलहानस्मृशंति। रोधांसि च स्पृशंति। तदेवैपस्याः
सिंधोः किमिवनाममश्च। चकारोवा पैः स्वमंदुणवाजिशालाः का योमायाचेति कापमाने। लोकप्रसिध्यारोहिषादितृणमयोवासविशेषम
दमत्तमेते गजे मेटनवी पैविपाकेनमत्ताः नत्वौषधादिप्रयोगात् हृर्वापिन्सजालानि मर्कटिकास्यकतनगच्छाणि। कृदेवप्रनेरवल्लीषो प
याचक्रया कीचकआवाकसजातोपाएवंमनुष्यजातेनेलस्पमानुषीरमपतीतुचिता। पथाहेसानां सा अतुचिता एवं लोकपालानामपिस्मप
तीति किंमुकुहृस्याकुठे कठोरःकुठारमीशश्शंभोः अपपसकल अपानतरपर्ढिद्भाग श्योम्न पर दो। वानरज्ञ। अधकहारमधिरेत्नाल

एमं

६०

ता। अन्यत्र हारस्य पहारिणीभिः अलसगा। अथ कौदृशं सविशेषं सहस्तमूर्धीणीपस्य। समासांतो त। विध्यपभ्रसहस्रः शब्दः प्रावृषेण्यवनः
अभ्राविभीतकाः कुटजेलकर्णिकारस्तदृत। तथापानार्थिता। अलमस्यर्थे रोचमान अश्वा। पद्मगेंदुस्तु कुंडलालंकारः तथानालेपासभृत्ततपा
भासमाना मत्तमातंग श्वेविसातेशवनः शीवचंडाल अपभ्रागमर्गोपेन अरुणां लोहिते प्रभामंडलं तन्मजुनमेघ। अशुंमालु अवि
कृतपमानाराग अरुणास्य मेखलेविभुः एतानि मेखलेनेपुरुषहरिद्रालितेति दरेस्पयपमीपदर्थे कुटुंदंनीति। नासिकोट सेवध्योदिनानदारिला
ननाम दुर्धिगमारसनामेस्य अपगमः तथाकिन जनो निर्वेदः खेदो वैरहितस्य विषादो तीव्रशोचनं पंअविषकालकूटमापादपति। भीमो रौ
द्रो भितो मसृदुस्मेतेन निरुद्धः कुटिलेमीनेन मध्यमपादेन अधिमस्तनावाडेन मुक्तेन निरुद्धे तस्य कुटेदोगे दुःखं घातालो भ्रमसूनु नतेह्वेगः
छ अतिशयेन क्षिप्रं क्षेपीयः स्थूलहरेस्वादिना सिद्धं अ सन्हान प्रवृत्तापाः अस्तोकनजितमारः ध्ववत्साः किनीरंगपाः कचिदकल्पा। निवि
ष्टः अपुनरतिशयेन सम पवाच कल्याण पुनरर्थमेव घोतयन् तथा अपिवेति समुच्चय छ तत्र। धूलिकालिकुलाकुलीनवीनदलेषु विवर
तो नवपत्रे हेषि प्रथमवनोऽर्णाः किरातकामिन्य श्चिरं चित्रौ पुरितोसं वेधः कथमताः नागमस्तेन हारिणापलेनालंकृतनखात पन्नगगनागन्तु
नो वासुकिप्रभृतीनां मूर्तेरा वेमुखानि कृतकीडा शरीरपरिग्रहसत्त्वा रात्रपः पन्नसोताररवम्रक्तानसत्त्वाणि निः स्त्रीणांचरात्रपुरुषमानेः
देतपत्रप्रभानलराज्ञानेवरं पितारं हेशेचोक्रमस्याश्रपीक्रमेगिर समुद्धार पतितेतरे स्थापा। वरपनेवरं स्मेतेसद्भूमिः अत्रभव। गोपालिका

ह्रीरसस्य परिणामानि पानिफलानि दधिवृत्तस्मोरे पी प्रभवती नितान्यनुभवनं चित्रिणपचं वलाः लोलागोवीरणावशात प्रस्याः संप्रति एधं तु ण
गो। महोघमेन हेतुना। कथमधिके ना पि प्रकारेणानुनिवर्तनेन श्लेषेणु गोपु ओ श्रीमप्रपुज्ञीटमपनीलहरणाचं वलाश्रीवच लने प्रा श्रगा
रादिरसपरिपाकफलानिश्च तुष्ठका। प्रस्याः सांप्रतं नेषधेन लेम होघमोउरागः प्रभवे धीः कथमपिनापसरति। धारमत्रासेरंगजं वला
तं रंहसि वेगेसारभूत्मापवाजि नेश्वशंस्त्रा स्थकोठहारकंठगुणाविश्मारागः स्वच्छंदं कौडिनेषु पनरप्पपान पर्वोपरसभारवधिसंक्रान्तं
चमच्चरेनस्मिन लभ्मेमेरिनीभागाहुता हेरे सस्मारस्त्र स्पर्थकमेशिाषष्ठी। श्रासो स्थिडि न सितछवे पिरिते पुंरो कवनछीक सेभि
सनीलोत्पलं। रेणु पक्लेरस्त्वतमेपंकं चिह्नलहजाचले प्रवद्दोर्धतरंगा। नरागमेवांवरंमाकोशेनस्त्रापेणाश्रमनः। प्रोच्यसरस्तु मे घाश्च
भोग्रहीतुरुन्नमतिरति प्रसिध्यात्मेघलमुक्तः जाताश्वनिलेञ्जाःस्त्रिपएवजेवे स्मादितु भपवसमाना। निनखा श्रमारीनाखुएप
दपदेविन्यासस्तेषामभिघाताद्दुत्थिताः श्रम्मत्र नखक्षतपदश्या श्राभिघातेन घनाः सोधुमाः वलातसेन्मा सत्रं वेद्दाप्रवलाः प्रव हु वीर्या
श्रवि पटावरणाः नभभ्रष्ठा स्मिपाविगच्छदूत्याश्च विपल्लभं विपर्वसेणा शतरिविपदिति। श्रतिप्रसंगमतिव्याप्तिः प सेरतिप्रसंगमु
रतप्रसंग। पटानयाविचेलविकुर्वति: कोशिशोनेकधाकूलेन शद्गृपमानाः तपाकोदंडेन धृतपाम उलाग्रेणासिनाव्याकुलापा
णपोपेषांतेतथा श्रधिकरणकर्मस्कं सुरसरित स्त्रीणागेकालिधुपमानेरकं पतंवानानेदिहता स्त्रीणांमेध्याहप किंरूपमानं। लो

हितानशोककुसुमंमनोहरं शरस्त्वं हि त्वालं। स्त्रीणां च धम्मा उपमेति। कस्मोजनिकानापिच्छेलतिका अगुलजानि भिजीविता जीवंजी
वा· पक्षिविशेषाह्वकं अव्वुजजातिरेवजीवितंपेषामिति वा। प्रतिपिपलायन्तः उरः प्रमाणेव सोदच्छा अच्छमुच्चैके पत्रं अगाधे हि पय
सि नजलक्रीडा कांक्षिसूनगाः विषजलेगरश्चरः। कोसलेरकाभा। एकेनत्व कृष्णपलमासेवं रत्नहीनपुंडरीके अवलोकि गक्षितां
भोजस्वप्तिराणिपासो। च स्वषो हि यह एणमवलोकनमेव। पयाश्रोत्रमानमेकं एणेन अपवाशैत्यात्मेवन्यत्वाहा· अन्यत्र तंरी
कास्य कस्य: क्रौञ्चः पक्षी: गिरिभ्रा धत्तएष्ठोदर्पीधनपिताः शकुनिमतिलः पक्षधनरएष्ठोह सः पद्मिस्वः धनराष्ट्रमुएनिस्मातपक्षि
सन्निपेमरूपो: शकुनिः पक्षी। अवचंनिचं च निहन्तावृचून्तानि। अन्यत्र चवो हन्तानि ध्वनानिपानि टीर्घ कम लानि नै शशधरक
रनिकरवन्ति मेले जले। अन्यत्र करनिकर एव निर्मलजले। चकोपी हि चद्रकरान् पिबति प्रिपंवा रिणो जलस्यनरणं पासा· अन्य
त्र निहृतो वारितो रणोपकाम्भि: ता: कवारिरत्नरणा: प्रपीणा वारितरणा: प्रिपवारितरणाः एतस्याः कौमौक्तिकसरोमोक्षिकला
मा भ्रमकः मकरं रोस्त्वस्यामेकारं हिनी· अलिनीभिमगोभि मेलिनी हन्तानथामनो कमलिनीन रलपंने ग्लिपनेन्न मकरं अा
व त्रेकरपारो विशेषं वि लोकपुडपाट्मिहाभपेनस्मात्वरिते ह्नौले पादैः क्रमेरसो शबरसुंदरी सारनउत्तोणी। विकलअधु
रपनिविधुरपनोसर्थं मदत्तानिपिहस्य विषयमासेवनमायह: नस्मान्सकाणान प्रधरोनन मनपः प्रहन्नरसाउगमेवमावर्जित

नप्रतिकूलत्वमाह हठात् निषिद्धस्य अनभिजातजनसंनिधानाद्देशाद्गृहे कुतो रागः प्रभुः सहायसंपद्दानुजीविना निर्वापयत्यरं तदभिमतं प्रावसरं स्व
स्य हेषधर्षिणोऽपि त्वासत्त्वसानि वार्यमाणो हि पराभवमिव मन्यते। स्मरसि। अपि भिन्नक्रमा तत्तनोः व्यवसनपि दिवसमित्यर्थः। उपमान्या। अन्या
नप्रसक्तयोः राजधर्मो राजन्हे सखि अनुष्टुप्। नीपा ७ रहस्वरः प्रतिष्ठमानं मां गत्वा चक्रवाको विभेतीति। नाम पक्षिणीभ्यः संतिशेषः जीव जीव
कः पक्षी। जीवितेशाप्रियो रमयतीति संबंधः ८ कथं नु सा इंद्रादि चेत् गुणस्तु मपि विषयकोऽहः अनुरागः बंधको ऽप्येनो द्विसंबंधार्थित्वात् ते
षेव पृष्टा साह भविष्यन्ति। एवं चिंतयन्विसर्जितराज्ञिशाने क्रमेण ध्वस्तराष्ट्रवर्तीयभगवान्भानुः पश्चिमामपान्तेकं कुर्वन्नस्मं तन्प मनुना प्रकारे
णाश्चाश्वासयन्निव तमेव प्रकारमाह। अहो राजन् त्वया स्वचेतसि नैव चिंतनीया पापीयसंबंधार्थिनो बंधवो पितानिवारयिष्यन्तीति तेषा
मान्नवरिष्यन्तीति। पतो रामाज्जनो वारितो निषिद्धासीव प्रवृत्ते ते तथापि स्त्रीजन्ममनुरक्त बहुकाल सानुरागस्य सतोः त्वमस्पर्धेन रागा
पार्थः स्यात्। तथा सरक्तस्य सतो नालंकारं गुटीर्थमनु सहपरागा मकरंदः स्यात्। सहार्थेनानुनायेन द्वितीया। भ्रमी कज्जलतपोरभिनि
वेशः प्रवेशोऽपि सोऽप्यमनतोयतेन हीनः स्यात्। किं वा सदुचरैः स्त्रीकृतानपि उत्पारतेरागसंबंधः यस्मात् सप्रसत्यधापि पश्चलं वृत्तामी
कृता पि पश्चिमाशामप्यपि विषपराणि भविष्यतीति। यथा शब्दाभपीलनः स्वेनवानां नभानप्रसरितो शोरक्तालितरजापापश्चिमया
दिशापत्ते सस्यपमाजिनो जीवितेश्वरं स्वेच्छया चिंतितं जटाहः पूर्वोहं। आघातहतया अस्मदद्वितीयाह। तस्मानमत्तमति। जंब्वमाचनिक। ष्ठा

तो निमारागी आरक्तः सन् रविर्मे विहाय कपमगात्। पश्चिमांगते शिथिलांशा वेश मतिविषये ई ष्योरोधो स्तपाको पस्त स्माद्दिषादिनीव स
तो प्राचीपूर्वादिक् तमसांधकारेणालक्षते। अन्यामपि पुष्पमाक्रांतो दृष्टां विहाय अस्तं कारिणीनिकृष्टां च पद्मरागिणी विलासी पारिप्लवान
स्मिन् शिथिलितवासिसि। पूर्वस्मिन् ईष्यपाविषादिनीतमसांत मोभावे नशाप्यते विश्लोषा ग कृष्णापी डंपत्रेतिव स्पी उ हैं स्रांक्षाद्श्रिया
विशेषणाः रक्तोनः। अथ लाहृभ्रापस्यान्हृधोवक्षेः। नथा रक्तेन रुधिरेणा अक्तेति पृतन्यथाभृतं कपालं कालएका पालिकः तेन -- नभ
त्राण्येवमुद्रा हस्तुकाख्या निहस्तपा टाटीनां अस्याभरणाकलयं तापुंजान्नेन किमन्यस्ता। किंच नित्विक्षैकिवासध्येवपावधूस्त्याः स
वंधिनीयाकुमीष्ठ्मिक्रि विपरीतमधोमुखीत्विनाएवें रस्थंशकामुस्या टपनस्मुई अहृष्टमगनार्कविंवं अपत्यधुना। अन्यत्रापि रिशोकः स्नामो
दरीपक्षक्षपाणिस्त्रा लिनलैवशक्तवर्ग्निमुखेषु दीपेषु। रामापरासंपर्कैर्षुमुमेरे द्रीनाम्यापुहस्तेनवसेना न्यापुकर्षणावी ध्विनउम्निक्रम
उद्दिक्ता सन् दृशाननोराणो पकु तथा चनेषकुंभकारः घुकुं पश्चिविशेषः इति विषमपदप्रकाशमेतद्मपंत्यानन्तुतेस्मचंडपालः शि
शुमतिललितकाविकाविकाशाचेवेवचरमजिस्फुठभिजि। वाहचित्रे ७ इति श्रीचंडपालविरचिते दमयन्तीकथाविवरणे पंचमउच्छ्वासः स
माप्तः श्रीरामचंद्रायनमः संमत १८६१ मीतिपौषसुदी ६ वार अनवारः केसमप्त श्रीरामजी सोरः ७ ७

63

तथाऽगः पर्वतः तत्समीपदेशोप्यगः तत्र जातमगजं ततवनं आपततञ्चाउद्यंतः पञ्चास्यमाताः पोउन्नुह्यगः श्वानः कुधुर
न्तान् दधति। तथा गस्य सेनापतः पतयोतेरंता आक्रडूर्पमाणापरशवः॥ सिंहिकासुतः केसरिकेसोरोगद्भु ख्या शांधरतीति शशधरः
पति श्वेद्रस्वा। पाशः पाशोपवस्य स पाशपाणिर्वरुणश्च। जंबुकः शृगालो वरुणश्च। पर्दिश्वप्रकाशः। जंबुकः फेरवेनीवेप
नौची दिक् पतावपि। हरिः सिंहः। मार्गमगकदंबकं धानुसरति। पक्षे हरेर्विष्णोर्मार्गोऽध्वा वत्सम सेवलदेवः। चक्रं पाणाप
स्यस चक्रपाणिर्विष्णुश्च। मधुसौदे सश्च। स्त्रदनरस्फरणं मारणं च। शिता स्फुरतीति स्याग मेणानिः पक्षे शिवस्यागमाः शा
स्त्राणि। तेऽस्मी भवन्तः शैवाश्च। गृहीनहविर्भुजो। वीतपावुंतानप्रलोकपंतीति। पापर्द्धिकाहिकपोताद्दिपाचनापमध
नामधस्तोन्नतापतीसंतापत्रिहि कोकुर्वेति। पक्षे साग्निहोत्रा विप्रलोकाः। एवं ऽजिताञ्जंजनस्यमेचकपसिगोधरम
वात्ताः पुष्पाधः पुष्पानि येस्तेन बोक्ताः। स्पुष्पवः संपन्नायेषां। पक्षे उत्थि मदेतिदंजनप्रधानो मुष्टिः सहरपेषु। तिलिरे ग्याः
कूरकामांशाः खङ्गाश्च। ईदृशान्तस्यबोवनं वेष्टयामास। ततश्च विगताः कलमा ये पुत्रे अपगतकरिकपोताः कुंजरास्तु
विकत्वेकांतवः मपादिति शेषः खङ्गादिधारत्वात्। आनकपाशापापतेस्य भीष्मांगंऽकासुरपेरायपतेति। येउप्सित्वक्षे
गाः पोठान्सेरविङ्गितः। अतएव वाधापातिनः। तेऽप्यवनागेज्जकाः अतएव कूजं तनमतारस्तुश्रि त्रकापः सानकाः समपाः

सी०८
६४
64

।केवामयमाः पौरास्तिरविश्वितः । अत एव तापापान्तिनः तेएवस्तोगन्काः अत एव कुजंतः प्रकाशाः ययुष्णास्तलाल
नापत्रशैलेरोहितः स्वापदं । तथा नेत्रकोपितद्विशेषः । अत निस्वभावतो मध्ये दिने प्रवलितापवेगाखिः । नत्रक
वेल्लतः । अथ त्वरितं द्रवमालमरवृत्तस्य नेत्रस्मातिशयोक्तिः । अन्योपि त्वरितोमत्तादिनिसेवमानः स्वेदविंदु
लवलुतकाग्रज्वलनवनमोगजते । तत्रावस्थितं भ्रमसमुकुलितनेत्रकमलं तथकं दिननीयकानतः पवनास्काचांतीति
न्तुमायैवं द्विसमासः । हर्षयांचक्रुः कुटजकलिकानां कलनं विकासनं । अनंतं । कोलोपकः । ष्वाकोलः भ्रकारः
सर्वकुवंसस्मितिन्निति पत्काररांच्यात्र्यहरणं । वृक्षी । परिकुपितवती -- कौपोनतासमीपस्य । पदिकयदितिपा
ठे । कुथोवर्णकंबलस्य थ्यानिपतितजनस्यदर्वैः निर्मितत्वाद्वचांतोतिलुप्तायै ः । शंत्रिदिसमासः । पद्मखरोजी
रोवस्त्रविंशं । कुसुकतचापगद्गुमवल्कलेनस्मज्वश्रीः । मजत्वाधरीति भुवोविशेषणं । उष्णीषं रत्नमंगोत्स
गविशेषणं । तथानुगोभ्रमध्यास्युभरोमावर्तविशेषः । पद्भिस्त्रप्रकाशः । उष्णीषं तु शिरोवेष्टनकिरीटेलक्षणं
तरो । तथा उर्णामेषादिलोम्निस्यादावर्तेधान्जरामुवोः । । किंवदंतीवार्त्ताजनसामरूपो विशिष्टजातीयस्तानि । अ
स्तिवास्त्रीचपुमान्श्चस्त्रीपुंसौषेव ऊहादिवानः । पत्रत्रिष्टत्वपाणिनात्रिपुरांतकेन तत्रस्थितेन तत्रस्थितेनहि

रम०
६४

त्रिपुरसुरेहतः। तन्निर्जिताः तत् कुवल्लरीति वल्लीरीरिशक्ता त्वमामासे हुतेपश्चाद्दिर्दन्तद्वारगर्भप्रत्ययः। अत्र यानष्टं तान
कः स्यात्। किं। तत्स्त्रीः मर्मलोकासंभवविधिपूरणदर्शनात् तच्चिंतितनाहनं। किं लक्ष्मीरिवमागता उतरोहिणी सुविहु
ता वसोतितिनन्दलोचनद्वयमात्रेण न हर्शनात् स्याधातारं तो धनसहस्रं प्राप्तितेनान्। ध्याकारः। उरगप्रभोः। छो
शोषस्यपयाजिहूस्महस्र दृष्टं भवेन। पदानुजिह्वा सहस्रं मुखे रतिपाठक दास सहस्रस्य शको। भिन्नबहुत्ववचनं। सा तं अ
मानमस्त्रमपि बुद्धिकल्पितेन तत्वेन प्रस्तम नमानो भवतोरिमा सहस्रं प्रभवती वभवाश्च भवतोऽस्त्रियामानुष्य
स्यमानुष्यत्वस्य मक्षणमभं तत्वान्। नपोर्माणिकात्वं। ल्लीसामनिश्च समभिलाषहीन त्वान् त्राप वास्यं। नोनेत्रं जनि
व द्यपश्चचुर्वकमस्य कं पाखाणं कर्माश्रपोलोह कर्त्तुं वती। नहुनया कुशोलबश्व पुनोपस्याः। नद्यासंचर
मिः विशुगौर्विरजनुभिः पंचाननैः सिंहैर्विशेषेणाभीषणानता। तया चारु। पुष्पं मनोहरस्तरोजं कंजलं पस्कंत्रत
एवानवसमरे पिश्राउवरितोविस्तनामेवनारस्तं इत्नीयकोपस्यां तं कां उद्दोगुणैर्षेषां पंचनां तेहिगुणादशे म
र्यः। नस्तेक्षोभ्यानना निपस्याः रज्जमुखोविभीषणाश्च तम्हाताःसं चारनपस्यांपुष्यकं विमानं मे वुना रो णवुणाम
जः। गीनविशामिवेतिननाविलीलाश्रनवदुःसुप्तिश्चापनमुषिणवहुविवागं शोवेणवल्लेषा वनेनरस्यां। ना

नैषी०
६५
65

तस्मात् विशेषात् निषादः शत्रवः। मध्येमध्येमध्यमः। ग्रामस्वरैकं पञ्चमेन तेनेनुतं त्रीणि गीतेन स्वरतनद्रे न यो षड्जोगाधनेन तनकास्य कु
त्रेन गुखिर संसूकवं शस्वरेत च मनोज्ञां पयदि तं त्रीगतं स्वेपमनव द्वैतु पौ च्छरांत्वन कां ष्हतेशे न्मे मुखिरं वास्यमेव मेव चेति
भरतेत च्या य्या नेकं विषयत्वात्। वंशे स्वतो पादान मसं देहार्थ मुचित मेव। अनेके ताल्मे पञ्च चुम्ब पदयो पस्थांत था नि
षादेन स्वरेणी मध्यमसंज्ञेन ग्रामेन पूर्णं। चित्र विद्या मिव। कंटकैः सूक्ष्मैः पत्रैः पर्णैः लतामिर्वल्लीभिः शाखाभिर्वृक्षाभिन
कैश्चालवालैर्विषमां तथा रुजदी। कुटिला आगतागतयोर्थमार्गास्तामसामुद्रयोपपन्नां। चित्रविद्यायपक्षे। कलिका कं
टकशाखात्रिलिंगसंता श्वस्वारः पत्रावपवायत्तेर्भिन्निवाहि शुश्रक लस्वस्तिक वर्द्धमान सर्वतोभद्राख्यानि पंच पञ्चालि
निषाद यत्रे। तदत्र शाखा पर्णा पोलताः दस्त्या स्थानकानि। पार्श्वागत अनु स्वागत द्रु दक्षिण अर्द्ध अनुगमनानी
ति। त्रिरितस्त्रिभंगिसंज्ञानि नेर्विषमं। खानक शब्देन स्वागतं गतार्थमपि। आपकतार्ष एवागुक्तं। मायेपहि चित्रे स्वा
गत मेव लिख्यते। तपस्विभवानि तापसानि मद्रामतो ष्वासनादीनि करणानि तापसास्वानि। ततः स्वागते ताप
सानि पस्थां। पन्था स्वागतेन नायस्यतीति केचित्। स्वागतेन दुःखापहारिणी मार्गः कलियुगः। अप्सु एतिश्च
वनितिर्वेषोत्ते गगनात्र तिकाहूसास्तेषां मेतमर्धोपतं स्वभोगांतैः कृष्णमुखैर्मकैटैरगन्यांनथाः स्फुटितमध्रवर्त्ता
:

राम०
६५

पद्मे महाव्रतिकाः । कापालिकास्तदंतःपातिभिः नदंतमस्मैः कालमुखैर्वा शैवदर्शनविशिष्टैर्नैरात्म्यवितां वृद्धाभिक्षव
वाहे । शैलेन्त्र्यलम्मापकपकाहमामाय इतिपावत । कृतयुगे हि एकमेव शिवशासनमभूत । कलौ तु बाह्यान्तरापसि
तिभावः । शैवमिश्रादिषु वैवर्ण्येषु । तथाहि मालामुमलक्षंदले । मविकचेनयोनितो विभ्रतीव कृतान्ममः छि
पातमुमगेनो हृद्यपद्मंतीस्मरं । कांचीदाममितं वलंगिरधतीमालविकावासनमर्सिः । कामिरयोः सितांशुकधरया
याहुमावाजगात १ कामीपोः शिवस्यमर्त्तिः पापात । कीदृशी विगनकैशेतक्रांतपत्रशिरोदत्तैरपोज्झितोमालांवि
भ्रतीतथा हास वरश्रेणविनाम्मतिरिक्ता । तथा सितांशुकं चेदं धवलीतिपत्रमोमं । कमिसमम्मपे । शिरोर्वीउमायमे
मालविनालेवमानेनाशेषंसुगमंस्य मुदस्याभोधेरपकंठेकूलेलनेपहिरिसमुद्रंमुद्राविते । पद्युपकंठगतनमीवं
नवत्नमान्तुमुद्रभवणाग्निरितिःशंचरः स्वापद्विशेषोदानवविशेषश्च । शंवरोगाविनिर्मितामाया । अतएव शंव
रीत्युच्यते । मत्स्यगनसंधारोगतिर्पस्यांवैः केशरिरोगसिंहानांपमवैः । पातैः कीदृशिः कशिगमीरपंतितैः । पद्मे
कशैरैसहविशेषेसमाकेसरिराः किंजल्कोपेताः । परस्वाः पुष्पाणिपत्र । तथाविधैः । अतिवा । चंदनसहल
इसश्च । कृतोगंवारोचनाराणपद्मोविशेषो । मिलाषानिशापोयैः स्तोः पद्मोगोरोचनागंधद्रव्यविशेषः स

क्षातींतमंगतस्या। तस्याविशेषकस्तिलकं। अक्षतामलजं द्वयं। लिहंस्तमी क्षांपदस्येक्ष स्यनत्तं दुस्तादिः एवेतिम
माने। तथा एकस्मिन्स्यानेसमरहीमध्य तनानानगरमाम्यमाहृतजनातत्र्यातोकृपने। कीदृशान्। मधपाणि
मिपुनातिपुंजेतिधारयंति। तथा सह वतुपाको द्वे जनघनुपः तथासकुंभानंगत्वाघ्यमत्तकस्यत्तकुशत्वाः
कुमार्योपेषु गः शिः समरहोस्मातिषो नोमेषादि रामेषवृषमिथुनकुंभकस्याए शेषाविशेषः संज्ञाः। तथा मंत्रिस्तनुना
कृतशीलेनसहरथंगगवीपोस्यादि। इमेच केचित। सशिवंजिनरस्यादिचविदितविदग्धाःलापनमपाणविशेषदम
कण्ठतापडुम्रमिदमिति। तथाव्याख्यास्तवे। तथपा। रवंगाश्चित्राश्चित्रवर्णाः शिवं जिनोमपराः। पक्षे चित्रशिवंजिनः
समर्षवः। बहुतरमिदमिति क्रियाविशेषणं। गोपैः वृन्दैः शोभिताः। सरित्तु बहुभिमतरंगैः शोभिता। गोष्ठे गोकुले
नसत्रमध्यगता। नविगतशाखा चम्पतेनतरुणानुस्त्रूता सो भाग्यता चोक्ता। विशाखा हि नसत्रमध्यगता। इति विरोधस्सच
कोपिशब्दः। पुष्पवती। कुसुमिता रजस्वला च। नहविधिविनयस्पर्शाम्यदृशेत्यत रजस्वलात्वम्। इति विरोधः। मानेगागजागत्वा।
द्विजापक्षिणोविप्राश्च। ७ इमेचमहदुपदेहस्यघ्याने येषु + सन्निहिते भ्रोमधुमसोऽस्यक्षानवात्समपिच्छायापाः हरिंते
पोचहरेर्विष्णोः प्रियावल्लभा। साकथमासन्नमधुसंज्ञदेसेति विरो+ तथोक्ताः। तथामहशिवंजिभिर्मपदैः। अथ

चमत्कृद्यदः। सेतुविशेषाख्य दृष्टदृष्टनपश्चसाच्छिः। शिवैशीविशिखिरवेशिमंशिनेमनेनपूर्वे मटमांमपर्यरमभ्राव
वक्रः। रहनीं विंध्यस्वेधेष्विनिनपेनहत्सां विच्छिन्नाः एषामनाः कीचकाः। सच्छिद्रावंशाश्च निच्छिद्रा पेषु। हकी
स्माल्पश्चानउत्तमध्ये पेषु। हकोटरोभी मेपिसच विशेष लाछिन्नकीचकात्मानाचपर्पाजुसनानकरवेदविशे
षोपेषुनपापुंडरीकैः। सिता वंशैरसे श्ववि भीनकैः। लक्ष्णो सं तानाएवसंतानकापुना। पांडुमात्तनुपुंडरीका
सेलविस्तुनास्यमहांतोवनहापेषु। नपाउत्कर्षेणाहना विस्तारेणाहरुहनरूपैर्महावनहोविस्तुः सचोस्मिन हरिवीकः
-स्मसंदेनगोपेष्पस्ते -स्म मंदरागः। नपाउल्हाममनोज्ञाः सुरभपश्चपकाः श्रीदुमाश्चपिष्यन्नासेषांस्नावसिलद्रः-
-----सेषांकाएसेनहृष्टानि पञ्चानेत्रालिसर्पोस्लीलिपेषुरसमंदरागहेतुः। नसेमंदरात्मोकिलपाउत्कृष्टानि
ल- तानित्सुरभिर्धेनुः श्रीर्लक्ष्मीः द्रुमः पारिजातश्चैवेः। मंदरोत्पाहिसुरभिप्रभनीलांभोधेरुद्गतानि। सुरभिर्धेनुः स्त्र
------। पहिष्वप्रकाशः। सुरभिश्चपकेस्वर्गे ताज्ञोपुष्पष्पवसंतकोः। संधी पलेसोरमेत्तामिति। तपावमादेसप्पः
---------एमिम्रमितपञ्चगोवाएकित्सप्तांनेत्रमंथानाकर्षणाज्जुपेत्र। केचिकेलासकूपरवाचरनः। स्था
णुः स्थिरपदार्थः शिवश्च। दुर्गाविंध्यवासिनी देवी गौरी चतुर्भुजा श्रेयोपेषामितिना। तपाऽस्मा कल्पमानाएजा
नेवरनचीत्कारात्तुहितानि पेषु॥ कैलाशेचगजदहनोहरवः। गुहपावाणसंधिः। गुहः कार्त्तिकेयः एवं मार्गी दीनांते हुना

ने॰ ८०

६७

67

कं कुर्वन्नस्य भ्वान्तमत्वं ॥ गोभीरसध्वनीनसंचात्तु श्लोकपुङ्गमयं नमनसीत। अथ सरता सैममकान्तिवर्त्मानं मार्गमगनमस्थे
पेम्पस्तान्तथोक्तान्। नीवारोस्येपुरनिसद्संनिनदैः। नदोजलाधारः सहकरेणुभिर्गजैः। आतुल्दिताद्दिशोधैस्तास्माच्छादि
नद्दिश्चिस्वराणितीस्मा भिस्तुष्टुनीरंजलायगास्वनरनोधेयुत्वितिः। पक्षेसुष्टुतिर्गतगमान्। कान्तविचित्रिनिमानि ह्वेमोगार्थेः
पूजार्थ इत्वा। उपभोजेयथा। मानपिच्वंनिसिद्धः। सोलंकतानिधिपयहचारीसेभ्रमाख्यिंगितानि ॥ नचतत्रवसंवेधीसु
रत्निमित्रजनोनुकूलनस्मीकलः। कुंकुमेनव्यारखिह्रो हितानांवनितानांजनितानास्यपरागाणांयोषितामस्यवली
नांजनपति। वनितानांजनितानास्वपरागयोषिति ॥ इति विस्वयकाशनया आहितानाम्रहोमेवत्वयोगिरिमध्ये लुठितः
अपितः। कुमारः कुत्सिकैनसकृपन्। वैरायागात्सयस्मात्पवस्तवर्यादिकेनानत। भविताधाः वहिर्षत्रवसनादिसंवेधात।
वनितापाः स्वरात्वस्यकुसुमिकोश्रुपति। स्वेतिवकारात। कुसुद हितममस्यषोः। अन्योन्यं श्लेषयमकितपादत्वि नविशे
षणाभ्यां शब्दश्लेषपूरेणैसंबंधः। तथयामेरवत्वापाः कृतिपदि कापामूषितः। सुस्वज आहितसमहोपि अनुमुक्तविल्वः। अ
त्रसधमत्तीयपादौ विशेषणत्वेये णालंकृतोद्धितीयतुर्यौनुसंदर्शयमकेन ॥ ७ ॥ वतोत्पपेतिसंवोधनं। कोस्मा
सोदर्यैर्णाजितस्मरोनितदिशेषणं। पक्षेसामिमुखेकारोराग्निजः। नस्वमपेनचनेपुतिरोहितवान्। जितस्मारप्रसनेन
स्मारोपिकिलवपाजितदतिनिरोहितोमुद्रिनिप्रतीयते। स्मृतगोचरारचनं तु हस्यतेरतिअन्वयोत। तथापरुषप्रसमवर्ती
रै

ए म॰

६८

सत्वाम्नागोवानरश्चपलोल्लेखनः। अत्रैवैव वनवासिनारिपुत्रनेनगोरूपत्स्वकामधेनुर्मिकांस्याजितोरोहितवानरोरामर्कटेनांस्व
रति। वानरोणामितिस्मरत्पर्वथमीतिषष्ठी॥ ७ वेधा। वेदूनकपीउपाभ्रिकमुः संवैधःगादेश्वरोमेअधरोविधुरः सन्नेहविशेषो। स्प
ष्टनरववचिधादाचितः॥ तस्मादेवकेनोपमीपसेवरतिवालोर्थ। नत्वनस्तुदेवानांनपेममतेनअभ्रिषुः नराकौमोदकी
अर्थवागदेआतामोधरो। नुजोपस्य। सतमाध्युधंविषमनीतिविषादीनीलकंठता न ७ राजानुमत्सान्तवत्नपानामह्यम
त्रे। उत्तजनस्यव्रतस्वपीप्राणेहंसानांतापसाउपमानंव्रतपसोवेदाध्ययनं। क्रिमिर्यमरिदेवसनविरिक्तापासोनावा। वेउपा
नरणपेग्याशकापमानकीवक वेशवस्यासमभ्रमरपामंगपासदृशी। वंशवत्सपि॥ अवातेवानाभावेरणस्यशाकस्यपोष्य
भवति।सारिद्रिपिसभ्रमचसावर्जोरपोजवोपमाः इतिसंभ्रमरपाः ७ मानोः।र्सवरणः सत्रियविशेषः ७ एतस्याः उत्सु
द्रोन्मलानिगर्भेमधोपमपंकजरनस्या।महाराष्ट्रिकास्त्रियः ७ वानीयानिएनोवार्त्तिकः स्थितागवासस्थितानपाश्राय
तास्याद्दीर्घहशावांनीतानुमिहप्रेषितोहं। वयामनोगमस्यतेकीआगिरिः म.गोहिमगिरेममनश्चवपिरमते। नलेनैषेसा
मिजनानामामंत्रणेन कुलीनतालिंगन। नलोपिमान्।समुद्देमनेनचसवत्नानामेवपराजयोनावत्नानां।सांप्रतित्वं
त्वंनलाकोपिसनअक्तनोवह्निः।उत्केणजनकत्वेनसंतापकरस्यथ। ननलोऽनलइतिविरोधः।परिहारस्तुप्रागेवाख्या

न.च.टि
६८

तः। नत्वैषमवादर्शां धर्मोपमस्मात् हत्नवल्लाः। तस्मात्त्रवच्मवल्लानां दुर्वल्लातां मा तस्मचैता ग्रहीतुं नपुर्कं। वल्लवदि
ति क्रियाविशेषणं। हवादिसपर्यैमयं। ७। निपुननिः। अपल्लाः स्त्रियो॰ शक्काश्व। पुष्कराक्षम -- क्षिर्मेजल्लं उदारं
---- - सत्कारं तेतेजुः सुस्मितं पुपठितं सवीषयवं। सुमारं मदुः अनेकालंकार माकुनवंहुमखरागयात्रं ---
शाकेन जल्लाधां रमदंतं श्रीरमुच्यते। पसेपसन्तं कमित्यर्थ प्रतीतिति कृत्। महार्घ सुदारं जाज्वल्यं कांतिरामरणं तेश्लेषः
अजरवंसुनगारं। अनुप्रासोपमा बृत्तोलंकारः॥ तस्येसागरातवनामा पिदुर्लभं। ततोस्यम दृशोसमुचिते। ना
म्ना त्वत्सदृशेसमुचितेरस्मापधि --- शाहृस्यछएवा। अपिच। शक्तानीचैरितिनिर्मृतं। प्रहृन्त्तरानाताश्च। मु
ग्धत्वात्। एवमग्रे। एवेव्रधमेजस्त्रादिषु ईदृशोपुसत्सुप्रस्तावपाठकः पापाठ। पिपासा पा अाहृते नअभिप्रायेणातर
लितागकन्नीनिकापेच्यासास्वितत्वापदेः। गिरिसरितोसुरताः संभवस्त्वंगगोषु ७ अनेकप्रकारापपवल्लीवाहुनश्रे
णीः विल्लेपनपत्रवल्लीश्चदल्लपति। तथा मंत्रकरिकुंभानेवल्लनतयरमेदंरवेल्लपति। प्रवंधेनपताम्पेनमहृत्त्वंबेन
चक्ररागविशेषणा प्रपोगाहृठवात्। कंदर्पभावाच्छजध्रेवजंयेचक्रुमुग्नलंकामाण्येगवाक्षसमाहारः। ततः कुर्म
धारणः तदाक्रमनकोमोवक्षमः से

रा.म.०
६८

नापाश्रंगेषु हस्त्यश्वादिषु प्रसरति ॥ छ ॥ कूजं त्कीचकूजनानां कतिरा क्षंकुरा ॥ छ ॥ सैषा । चंद्रकीमपरः । कच्छाः शाकादि क्षेत्र
प्रदेशाश्च सीमेति । स्वरित्यव्ययं स्वर्गार्थे । छ । मुक्ताश्रैः सिकताऽस्यास्तीत्यर्थे इल् । मधुकरध्वानस्य वक्तुं छानकत्वात्तेषां पानं मु
क्ताश्रत्वं गीतम्भि पत्वात हरिणानां रोध । मुनीनां च दैवत्रीपी वेदत्रयी वा चिति । ॐकारे नीलमराडभिः । समस्तव्यस्तत्वान्न स्वराण द
ग्गोत्पाकिति पत्वात स्रातिति धौ मधुकरध्वाने वद्रुमावः तथा चत्रयीति स्वो वृत्तिं स्वीभुवनमाधात्रीनपि सुरानकरो षैवर्णौ स्त्रि
मिरामिदम्भनीर्णा विकृतिः । नुरसंतं धामध्वनिमिर [illegible] संधान प्रगुणिः समस्तव्यस्तत्वाश्शरदगणोत्पामिति पदं । मंगो । सौमित्री
मुदिनाकरुणा इतिति स्तोपि चेतः प्रसादिन्यो भावनाः ॥ कौशेपवौपीनमन्त इतिति । संगोक्ता पापकारि श्रु । उपेक्ष्याप्यमिहिना
। छ । दरस्त्रङ्ढ्वयतहं सितेनन दंतज्योत्स्ना सैवामत तस्तेम । दरेत्यव्ययमीषदर्थे । छ । पर्वराजनन पश्यत स्त्रयं ॥ श्रालोकपन । पर्व
तविदारकं पाचनेनन द्रव्यस्तु पैराजैत्रं पराम विष्णु । अनएव वद्रुमतं मानननीपंगहनं मगा ध्वंपयः पाककर्मभतं पयोऽम्भा
वहति । धारयति । उपमाने हरिशब्द यमिंद्रि विष्णु सिंहा पर्यंततत्क्रमेण विशिष्यते । तथा । पर्वतभेदौ गिरि विदारको यः प
तिर्वज्रेनं त्रायते । धारयति ॥ वज्रंधरं नारकस्य भो मासुरसाजैत्रमभिभावुकं विष्णुमतं गान्मुनिविशेषादीषद्गावद्रुमतं

ांगजाः। मत्तेगाद्युत्पन्नत्वात्। तान् हंसीति। अचक्षित्वा अथवा वह्न्नंगान्नगजान् हंतीति सिंहः। ६६। महात्मा आदिवराहान् विनि
हता पाः। अमुष्याः पातः। परं अन्यद् परं किं पठितेन किमपीत्यर्थः। ६७। मंत्रमार्जनमंत्रस्नानं। करन्यासोंगन्यासश्च। चक्र।
चक्रवाकधरं विपक्षविभीनकं। तथाकृतो मदकलराजहंसानां चारोपेन। तथा विधं पयोह्मीतटं। पवंभजत। मुनयः इति
संबोधनं। हरिहरविरंचिसादृश्यं विशेषणात्रयेण। तथा चत्रं सुदर्शनं धारयति विष्णुः। विषमाणापक्षिणी पस्यत्रिनेत्रत्वा
त्। कृतो मदकलराजहंसेन कृत्वा संचारोयेन सब्रह्मा। हंसवाहनत्वात्। ६८। तिरडिंभैरध्यासिता मुक्तामुफलवद्बदरीषुतं
याद्दरीषुन केवलं फलवद्बदरीपुवकारादिमंतरेणापि समुच्चयः स्यादेवात घयासावशेषपदमुक्तमपेक्षामात्यवस
नाभरलेषु। गंतुमुत्थितमकारणात्। स्थाघोतपोविघ्नमंमासं। अध्यास्थितिव्यस्तमेवा न च फलं स्यावदर्योपास्थितिदरी
विशेषणोन हृद्दं शब्दश्रीहौक इतिक प्रत्ययस्य दुर्निवारत्वात्। वाकुलताश्रयणान्नकप्रत्ययभावनमुक्तं। ६९। विपिनोसर
सिमजलं न दाके तकमकरं देनवासितं विपन्नमः ककुभश्च दिशोयेन तथाभूतं विपिनप्रदेशं। अथवा इमं पुरोवर्तिनं। ग्राम
मरग्रजा संकेतयति तिवासयतिम्नुक्तनत्वात निवासहेतुर्भवतीति संकेतकं। तद्वानुकूल्यमाहा नवि घत्तेकरोजाम्रास्यो

पत्रपर्वतीपत्वात्। अकारांतयोश्चासनं अश्वासितं सद्भावः। दवस्यत्रासितानविपंतो पत्रा। पदिवाषिनवंधनोऽश्वाद्रूपर्व
स्यश्चासपरंश्वासपरं श्वासितं। श्वावंधश्च स्पर्धः। पद्मासिताः संवद्वादेवेनश्वासिताश्च संवद्धावपः पक्षिणो पत्रं तथा
पतचहलंकपोपस्थांसोधासोकुम्भा। तयाभातीति। इताः संतद्धिववताव हदिस्पर्धः। छाकिंचित्रराः मनुष्यान्मादिरूपमि
श्राः किंचराः। ध्वनाज्जरवोपक्षिषु विपिनेतस्मिन पातिनः। स्वरेनोनः। तरतीनिसं वोधनं। प्रथमः आदिस्याजास्यादीनिश्च
हकारकृतवैलक्षव्यस्यकारणानि कुलेनुरणमिरनाकुलैरनुगुणोनुरूपः। छामरएषा। एषनिषेधे स्वरोनलः। कुसुमचापचकुचि
नाम्नेोमत्रिमान प्रसादितमहेश्वरः। एतोवतापर्वस्मरात॥ व्यतिरेकोक्तिः। यतः पवं कुसुमचापोक्तं चक्रं धत्ते॥ नधम
त्रिमानदग्धांगत्वान्नतदाप्रकोपिनमहेश्वरः। यद्वानुप्रसाधितेति पाठस्तदा प्रसाधितान्मलंकृतामहाजईश्वरास्त्राणादि
नापेनसतोहक्षिवषधेश्वरः॥ स्मरस्तुसाधापितुं वशीकर्तुं प्रारब्धोमहेश्वरः शिवोयेन। कुसुमान्येवचापनक्रंधनुमेमंडलं। ७१॥
तुहिनाचलस्यहिमालयस्यचक्रवर्तिनान्पेणप्रामतेप्राहितमेततामीमापेतिविशेषः। मंत्रागीयत्तेस्यामितिमंत्रागीतिः।
जातयोनंदयंतीप्रमतयः। वर्द्धमानान्यासारितकाशिपाणिकाः समानश्चचः कलादिमेदागीतविषयाभरतः शास्त्रारूम्याः
।मध्यमादयः सप्तस्वराः षड्जमध्यमगांधारास्त्रयोभाषाः। षट्त्रिंशत्कलागीतवाद्याद्याः। मुहूर्तभेदाश्चकरणानितलपुष्पपुटा

दीप्यष्टोत्तरशतसंख्यानि।छ। काल। कलाविदंत्यधीयते वा कालाविदः तेषां समूहः कालं॥ तथा कालाशास्त्रविषयेवहुले
जन्निष्ठं भवति। तस्येदमपि समग्रकलाप्रवीणा। रसाः शृंगाराद्यास्तिक्ताद्याश्च। समयार्थे तु कालशब्दः पुंस्त्वस्यान्ता यदा तु काल
इव कलावहुलमिति पाठस्तदा कालः कलाभिर्निर्मितमेयाघसरूपादिशिपिर्वहुलो व्याप्तः। इदं तु कलाभिर्न्नृत्यगीतादिभिर्व्याप्तः।
कालोवसरः॥ आत्मसमर्पणाय कृत्वा वसर इवाप्रषिनरतिभावः। लब्धात्मर्द्धचंद्रस्य अर्द्धचंद्रः। शशिकलागता पहत — तेच तत्र
निंदाभासेत घुक्क ईश्वरः॥ कृतकं सस्यभयं येन तत्पुरुषं विश्लेषो निंदाभाषे तु कृतकं कश्रियं वैश्रनाभियातो बहुलानिंदाभा
रोनु। कुले जातः कुलीनः पक्ष्मान्नयोगः।छ। अरुणा अनया आशिषा पाणिग्रहणं सूचितं। अरुणामणिः पादाराम्यादिः श्रि
रविवान्यक्षराणि यस्मिन्। करकिसलयं तु। अरुणां तथा मणिकिरणैः। आरुणारत्नकांतिभिः कलितं तथा लिखितान्यक्षरा
णि येन तत्वदशावस्त्रांतरमत्रे। अवस्थाचानेत्रं चिच वस्त्रविशेषोस्मि वा।छ। उज्ज्व। उज्ज्वलं सुवर्णापि दमस्या। पक्षे उज्ज्वला
नि अग्राम्याणि शोभनवर्णानि पदानि वचनापत्रे।छ। कर्णपूरोवतंसः। कर्णयोः परं चर्णा चा॥ मुद्रिता अपरस्त्रीनाम्नो दुष्क
रप्रवेशाः कृताः।छ। पश्चिमं। यो यो हि सलिलेन चरणौ प्रक्षाल्य वासागारं प्रविशति। जंभनिशुंभनं इंद्रः। न च यो शिशुक्रीडा
विशेषाः। निद्राधेत्यादे परिणामः। परिपाकस्तिर्यक्प्रवाहदानेचानिशामुहिकपोताः पारापताः शरणानी उभाग न्त्रिा उ

लकाश्चघकाउड्डीयन्ते। उपमानेनुमारद्दं कृतांशिविन्टपप्रशंसामसरूपंतौकपोतोलक्करूपधारिणोमुरौसत्वंजिज्ञासम
नोशिविन्टपमाणतोविरपागमः। कर्पूरस्यपारिशाकलं। छ। सकलविपंचमस्यध्वनिर्जेपत्ति। कपंभतः पंचमः पंचानांप
रणोमदनवाणाः। छ। त्रिपवि। अत्र पंचमस्येत्याख्यानेनुपंचानां पराणास्यातिव्युत्पत्त्यर्थं। अर्हं हि प्रथमः प्रधानभूतश्चा
घश्चद्वितीयः समानः परद्रूपोणाश्चकपंपंचानांपराणांपंचम इतिसंज्ञा। छ। इतिविवि। परब्रह्मालोकसमयमुद्धासि
नमांद्र्योमंद्दमपंरवारसस्याहितत्वेपरब्रह्मास्वादसोदरात्वपर्वाधापैर्व्यधावर्तते॥ मुयमपरवनिद्रागीलितइवेत्युभयत्रापि
इवशब्दोयोज्यः। अथवामुखमयः सनानिद्रामीलितइवेतीवशब्दोभिन्नक्रमे॥ वर्द्ध। भवर्द्धमानोवार्द्धिघ्नुनेनुहायमानः॥
उद्दृत्तसमन्तरागोऽनुणोयस्यामः॥ मुखशोभनाजातिः स्वत्रियाख्यायस्याः पात्तिकरणापक्षवर्द्धमानेनतालविशेषेणउद्धृतसन्
रागः श्रीरागादियस्याः जातयोनद्यंतीप्रभृतयःपाणयः॥ छ॥ कलापिसामकौशलं। अलंकारआभरणं। स्वरःशब्द
। आलापोमिथोभाषणं। गीतिपद्मे। एताकेजावतकृष्णिश्चवि। लांगुलिश्चपया। आवापइतिविज्ञेया। कलाविद्भिःस्त्रुसा
कला। इत्याचापादयः। सप्तकलाअलंकाराउपमारूपकादयः। स्वराः खड्जादयः सप्तआलाआलाप्तिः। परं किंतु द्दमयन्ती।

७१

असाधारणा। अनन्यविषयत्वात्तदेकाश्रया। गीतिरुक्तसाधारणा। स्वरसा— या। जातिसाधारणो चेति। ७। संगीतविषित्तु
त्सुकंपत्वदोषसुकं। तस्माद्धेतोः सम्यग्गीतं। पक्षांतिरस्याः इति। सर्वत्वकुक्तो गीयते इति भावः। तथा त्वां स्मरंती सह मूर्छनया
वर्त्तते इति समाहार। गीतिरुक्ते संगतेगीतं स्वरगुणादूषणग्राम यति श्रुति मूर्छनालक्षणं यस्यां। तथा स्वरः संतर्जितो यत्र गाग
त्वं प्रतिपद्यते। मूर्छनामिति तां प्राहुर्मुनयो ग्रामसंभवां। सा च एकविंशतिविधा। तदुक्तं सप्तस्वरास्त्रयो ग्रामा मूर्छनास्त्वेक
विंशतिः। तयोक्तं तया सह मूर्छना॥ इत्येतावद् अपत्नीगीत्योः साम्यमुक्तं अधुनानुभेदं निरूपयति। लयस्तत्परता। कुतावि
तं वितत लक्षणाश्च। ७॥ सुष्कं। शुष्कवल्कष्टकं पंगमवयवो यस्याः। कुई यत्कलानदादिलादी॥ काकलीनि पादसंतस्वते यस्याः।
वैसदृश्यपक्षे। सुष्कमनार्द्र काकली भ्वेष्म वैगुण्यात् द्विधा भूतः स्वरः। ७। षड्जमध्यमगांधारास्त्रयो ग्रामाः गांधारस्य स्वर्गे
विषमयत्वात्। द्वावेवेति द्वित्राः। ग्रामा। वे टके चाकूटं तानाः पंचत्रिंशत् तैर्विना देमयंती नु न कपट विस्तारवहुला। ७। लंबज्व
रनमुक्ताहिनादाधिको च्चारणां पक्षे लंबनं शोषणं। अनशनमिति पावकः। प्रयोगे उच्चारणे प्रकाशिता मूर्छना उत्तरमिंद्रादिका। ग्रामं°
यस्यां। पक्षे प्रकृष्ट्या योगाः क्वा पाद यो मूर्छनामोहः। कंपांगकृतेस्वाभूतं चपलनं उन्नमेरवीप्रभृतयः। षट्त्रिंशज्ञाषा। तोल

७१

स्वच्छपुटादिः । उन्मत्तानुवहुभाषन्ते । नालिकाश्च दत्तवरपेरागः श्रीरागादिः । तथा । वहुष्टहूनामारागो यस्यां । वेश्यानु
वहुपुरागोस्यादिव क्रा शक्तिः । प्रमत्तटक्करागामिनीव टकशब्दोपलक्षितान्क्रीडयाकराहत्तिः टक्करागमेवा प्रदर्शयन्दुः
। अटवी । कुकुलोध्वनिविशेषः । स्थानकेमध्यमतालक्षणं अटवीतारपक्षे कुकुटोऽर्जुनवृक्षः । निशाटाः शवराः । स्था
नकान्पालवालाः । शिविरमन्निवेशश्च । एवंस्थानेताधुपमान प्रतिपादितदोषागीतिः । कथंकारदमयन्तीसमानहर्मि
दमुच्यते ॥ वेदः । पदरागः पदन्यासः । पुराणानीतीवपुर्पेषां तेषां तथा मन्त्रप्रधानब्राह्मणानां पुरोधः प्रभृतीनां चाशि
क्षपाउपदेशोनोद्योतितः ॥ वेदविधानुपदंके साम्पामधीयते । पुराणानां मार्कण्डेयादीनां अंगानां शिक्षाकल्पादीनां
मन्त्रब्राह्मणस्यचेत्ययविशेषस्य चाशिष्यपाम्यासेनमभ्यस्यन्ते । अतः पुरोहि वृद्धा एवाधिक्रियन्ते पदुकं । अशीतिकाश्च पु
रुषाः पंचाशत्काश्च योषितः । वृधेरत्रवरोधानांशो चमागारिकाश्चये ॥ किंत्रिपदमयमपि एकमार्गोवेदविधिः । नुष्टशत
पथात्स्थयं प्यामश्लिष्ट । अनाक्रान्तिकान्तमपि श्लिष्टाक्रान्तिहितगम्यादित्वात् । निशीथे नमोतिशयानमानुषादर्शनं । सुराणां
सम्बन्धेचरस्वभावात् । द्रोणपादुमास्तेषां नंतरालमध्येनिम्नप्रांता पाश्चान्नन्तस्त्रह्राजिविराजितनोपदेशाः पर्वतादिभूमा

गोद्रोणी। पद्दाहासुकुटा नारिकिन्नरनावटके। वाशाः। आश्रमप्रोमितदिगद्दवगुहाः। प्रध्वस्तसिंहाइवद्रोणपः कृत्तमहा
द्रुमाइवभुवः प्रोन्नवान्तशैलाइवाविभ्राणाः स्वपकालरिक्तभकलत्रैलोक्यकष्टं दशां जाता स्त्रीणमहारवाः। कुरुपत्तेर्दैवस्य
स्मन्याः सलाः। यथा प्रणालिकया कालइयानितिन्यायते। सा कालप्रणालिकाः। ताम्मम पद्वटिकादिका। अथ कथप्रकष्टा
माद्रिकेवाडलसोरेकैप्रणालिका। नाडिकाकालविशेषः। तथा चा अहोरात्रं तु विद्वद्भिः कथ्यते षष्टिनाडिकं। यथा चस्त्रो
नातिष्टतिकुनलेख्वा। सुता वालेगराजस्वसुर्जीतारात्रिरिपंजिताकमलपद्दिवी प्रसाघचा इत्यंतः पुरसुंदरी प्रतिमयाविज्ञा
पविज्ञापितोदैवेन प्रतिपत्तिमडुमनपाद्विन्नाः स्थितेनाडिकाः। अन्यदपि प्राह्यालिकयाजलपद्धत्या परिक्षिप्यन्ते। तारा
णां मुक्तास्तिमिरपटलेस्पलीनवितानपटउपमाः। ७। सात्वा। अलीनांसमहक्रांत्वैवान्तदेव। प्रत्यापकत्वान्। पटहस्तेन स
हमदविधुरेहिगजेभंगा। समीपीभयं। वितेन चमत्तोज्ञायते इति भावः। आनालानोवन्यत्वात्। निरर्गलनस्त्रंभं। ॐ तथाभ्रती
वोन्नतमुच्चंतथानास्तिउन्नता। - - - - - - - मित्यर्थः। यद्दिवा अनुन्नेति आमिन्नणमितिगजविशेषणाम। दन्तवन्न
दन्तुरं। अदन्तेन्दणादिकमश्रन्तोः अगजंगिरिंजगजेपश्येतिसंवंधः। अथवासालानन्तरूरन्नदंतेनतथा अकमकुत्सितं। सर्वेल

ष्टाणपरिपरतीं। तच्च उच्चैः कुंभइत्यादिना वक्ष्यति। अत्रार्विंक्षे पेशेषं पर्वचनं।६॥ सामसोमरसनिष्यंदादिति सामनि
सोमरसासक्तितस्मात् सम्यास्वादरसनिष्यंदश्च आवसनं इत्यर्थः। त्रिसोकरसेति पाठे तु रसस्य आसक्तिः निस्यंदः स्वेदः।६॥
उच्चैः कुंभइत्या घर्मि धापते। नैवकः॥७॥ इह इह यो मगगमिपु नविलासिभिः। पुलकोद्घयेन। इंदशावि ध्यमति ऋम्यदे
ववीसृनो इह विंध्यस्कंधे इदमिदमिति वनप्रदेशान् दर्शयतः पुष्करास्य स्पवक्रोत्तीमावपनः। अतिक्रांतशिखरपाप
रः सत्यमयात्। कलये किलकीनिके लिकिलः नामोपधाल्लेकोडानां केलिकलानां केकानुकारप्रवृत्तानां केकिनं चे के
कारवैर्विघमानः तह मत्र शमप्रिपासमसमश्रीकं। समम विषमं। नसमोऽस्येति कृत्वाऽत्युत्कृष्टं वा निम्नगा नदी। सा पके
इतिकः। तथा निम्नमुच्चं गात्रं मूर्त्तिर्यस्याः ग्रावभिर्दृषमं। अन्ये अवविषमं॥ अवेनि नत्रार्थः श्वापदं हिंस्रपशुः। अश्वा
नापदमभिः समनिर्जलो हि देशोऽश्वीपः। अपंचग्रावविषमो निम्नगाधारः सह पाद चेर्हिंस्रैः। तथा अपादानगरु
पदः पातीत्यपासं। सस्ते हि सर्पादिप्राचुर्यात् अयवा अनिवैषम्यात्। संचरतां पादानां न पातीत्यपादपाः। इह विष
मविषयेषु पन्नगकुलेषु द्रोणीमद्दनेषु विषमाविषमा॥८॥ नोदग्निनः ५ंगि॥९॥ वाशंवरादयो मत्ताः इह शशरे

णमुंजेनआशनेनवीजकवृक्षेणचकरंवाशवलानिपुलिंदवृंदेनुसराणसनंधनुःकरेयस्या।तथावाणाःसन्त्यस्येतिधाणिः।
मशारंसहचवहुसुखंयेषांनानिवहुसुखानि।स्थलेनुवहुविस्तुले।तथासुष्ठुरेखानिराकाराणपत्राः।वहुशब्दोवैपुल्ये
पि।इहसुसष्ठुमधुराणि।वनंचा।सुष्ठुमधुपत्रेतिसुमधु।तथाराणतावशंपराल्लिः।यष्ठिभाहितंशानापुवश्यतरराणती
तिरहानो।आस्थेतिवापुरामिता।विम्बासर्वोककुभोदिशोयेः।तीरंचआयोदिनाहर्षितावयःपक्षिणःस्व[illegible]काःस्फतेः
प्रतिहृतयोवृकाःकुंभिनश्चगजायत्र।आमोदोहर्षेपियद्विम्बप्रकाशः।आमोदोगंधहर्षयोः।यदानुविम्बासु
डीकुंभीधवश्चीविशेषः।वहुव्रीहोशेषादितिकोदुर्वाराः।सादृश्यवुद्धेःशुनःकः।छ।इहसव्यासत्तीशोभनाप्रभाको
तिस्तयावि———नरहिताता।नाराणपानि।मुनिमंडलंतुसत्त्वभावंतथाध्यानमस्यास्तीतिध्यानी।छ।पत्रनादेशस्य
शानयोःसमन्तापारतिजनकत्वंहतुः।तत्कथा।विचित्रपत्रालकुंचास्तरवोयस्यादमयंतुविविधपत्रवल्लीयुक्त
स्तनी।एवंतालइतिकेपत्रलो॥छ॥पीनोन्नतकठिनस्तनभरेणमुग्धेनिम्नेभदरे॥हृचिरंपद्मनेधारयंतीत्याणित
योक्तावत्यएवलग्नायस्यावलीउदरात्तेख्या।तथाचप्लुतीपाणानामिवदशोयस्याःवनवापीयक्षेपयोधरोमेघः।

रविमती तेजस्विनी लवली नाम्नी लवात त्वाचल देशाम् अंहकदर्शनं यस्यां। छ। सा नरा सा न नां त टां नां सवंधिनो येसानवो
येमार्गास्ते येषां रमणी यनामन नां परिफल्गो विलोक्या। अलव नेनसह यतसाली नांसर्जन ह णां वनं तस्मिन्म यासमं क
दासा विहरिष्यते। अत्र प्राच्यः सानुशब्दास्त टार्थो। अन्यम्बाध्वार्थः। यद्विम्ब प्रकाशः। सानुः प्रोक्तो वुधे मार्गे शप्या
यां पध्न वेवने। यदिवाणास्त वनो। अनवगामः प्रशंसा तयासहवर्तते इति सानतिते यांस्तत्त्यानामित्यर्थः। सावे। व्रहो
उमेवाशुक्लि संस्था च तन्म ध्येनुक्ता फल कैरगुलिका कारत्वात्। एनाव तोमध्य लवृत्तत्वात् इह अनेकाना रजो शानुभयन
स्यात्क्र कारा भयमवाघ्छ चकरभा उष्णामस्यामिति करभ रहितया। तयावक्रीदयायस्याः स्वा व रुद्र या ह्स्या गिनं जन
त यानुवहुद दानी तिव रुदान यावरुद या। गजानां समह गजना ग्रामजनं वंधुसहा ये येम्पस्तः। समरूढ्वोन यो यस्यां सा
समरूढ्वन या। कुंभि — — — — — म त मत्त्रिको ये तं धनं यस्यां त यासमरूढ्वन यया। इह समा सहमक रं देन समक रंदेन
समकरं दा मित्रि चनानि। स्तकुवकुं तु हमः करो रजोशो यस्यं तया दानमस्यास्ति दानी॥ इह चाव ह्र निधामा निगहाणि
येषु। ह दयं च वहुधाम्न नेकधामानो ऽस्यास्तीति मानी। इह सह स्मारं भेरूप क्रमैः सारंभानि कर्ष क कुलानि प्रेक्षणां च सा

र मुत्कष्टं । तथा भाग्गोरूपविशेषः सोऽस्यास्तीति भागी । इह सहस्रारं भैरूपमभाणी । पदाहं धणिकः । भाणास्तधर्त्ते चारि
त्रास्वेन परेण वा । पत्रोपवर्णपि देकोनिपुणः पंडितो विटः । इह ध । वक्रीकृपापे पुनाति । वले चवक्रुत तथाकृपाणमवकृ
स्यास्तीति । इह ममहाम्नो विप्रापे पुणो घंचमहांतो वामे ढास्त एव प्राणिनो वलवंतो पत्राः इ पंचापर्वस्यामुत्रास्यां च
अफल्गुसारं तीरं पस्यां ॥ तथा शिवाकल्पणी ॥ तथा मपेर्पंत्रकी लैर्पुक्रागगनवीथीजु पर्वोऽत्तरफाल्गुनो गशपो
मेषाधावायुः ॥ पवनस्तैरूपपुक्राऽपयोगीकृता ॥ आरूशिवतिगिरिः कूटास्रवकारोलरः प्रेक्षापामवलोकनेआ
नेशत्रात्रयहः । पामरः प्राकृतजनाः ॥ छ ॥ ऽल्कं पामष्टांशुकेलंव्वेदिलंघे । स्तनमंडलस्पनिरावरात्वेनन्पप्रत्तिविं
वस्पसंक्रांतो हेतुः । प्राकाम्यंमहासिद्धिविशेषः प्राकाम्येनन्पाणि प्राकाम्परूपाणि । कृतानि वहूनि प्राकाम्परूपाणि
येन ॥ छ ॥ तथा विधमुदारं हारकुंडलादिरूपं नेपथ्यं । छ । मात्स्यं तंडुलचर्णादिपिष्टानकं विलेपनं । इत श्रशाकवाटिका
। मुहस्तन विहस्तः । कंटकोद्भेदः संजातोऽस्येति तारकादित्वादितच । संजाते इति विहस्विकर्णः । पुनर्नवाचवध्रीमे दोवास्तुके
नशाकविशेषेण वस्तुमतगणानाहं मतले योमुराजिकानां ॥ जमर्षपाणां राज्याराजिता । छ । एता । विचित्रपत्रिरेणविविधि

पक्षिगणः॥ अथिन्य धैत्यमुपैति। चैत्या पामप्रवेशा प्रासिद्धवृक्षाः। ६॥ भजता यद्यपि पक्षपिच्छपोरभिधानतोनमेदः। प्र
त्ययादितया॥ महदेवांतरं। पतः पक्षशब्देन पक्षतीवपि च्छशब्देन। तद्दशोभिधीयते। अपि चास्मरतटमन्विति तटेपी
कृत्यसभायाः ससर्वाः संतो भरवंतो वनमालामास्मभो मुः। अन्यस्यकलेभंगमिरोधकारणम। आमत इति। वहुवधनं
तं। वेदाहारिति। वदिरि चस्कंदार्थः। सत्कां आमुक्तं निपोजितं। इति विषमपदप्रकाशमेतद्दमपंत्यां तनुते स्म चंडपा
लः। शिशुपतिप्रतिकारिकाश चैत्रं चतुरमतिस्फुटमिति चारुचित्रं॥१॥ ॥इति श्रीचंडपालविरचिते दमयंतीकथावि
वरणे षष्ठ उच्छ्वासः॥ ॥एवमविडम्बडपतनोगाढमुत्साह पतः। दगड पासिकमत्लाः। दगड पाशौस्तोऽस्येति अस्य
र्थेरकः। जो वनदस्य कनकस्य स्पष्टं वेला। आभरणविशेषः। ध्वनतो मांगल्ये कल्योदह्योविषो मंडन पैः। भद्र भति
रेवद्धास्यस्य नामनस्य वामेत्रणां। वल्गुवलावलानं विमगाणानाडक्षनमुच्चैर्विलसनं लेखने फालालास्यंनत्यहतिः
नेयुलीलापदैः। स्तवमाने नान्तमिव आसनस्थेयेण अनुद्धातमुखो सीम॥ मापणतपत्रसमहानां मेवमंडलानि।
सौवर्णकलशानां च विद्युत्तत पडपमाने। ७॥ राजपुत्रा हि प्रकोष्ठेमणिकूर्पंदातरोहार्द्यापलोहवलपानि धारयंति॥

जटकः कोशबंधविशेषः। अलकाः कुटिलाः करालाः सटालत्वात्॥ रौद्रामौलयः संभ्रान्तकेशा येषां। ऊर्ध्वे ऊरु प्रमाणमस्य
न ऊर्ध्वोरुकं येन वाससा कटप्रभृतिअर्धोरुपघन्ते घंते घट सुवासोवाससुरभीकरणाद्रव्यं। परिकीर्तितः परिवारितः। व
र्मितिर्मिनपर्णापरगाघासादप्रसेविकाः व्यतिरितति व्याप्तिः। तदनु पुनः सिंहासनादौ सुखं भवत्स्तंभिकामुपाश्रित्यामा
गत्रिभंगिभंगेनस्थानकविशेषवैचित्र्यात्लीरूपमुत्कीर्यन्ते। मौक्तिकसरो मुक्ताहारः। व्यालः सिंहादिहिंस्रसत्त्वः। तद्दाव
लीकाष्टदंतादिनिर्मिता शोभा यन्त्रिपन्ते। अघपुराणे प्राप्यासमागमो येषां तथाभूतिर्थिजना यामुष्मिपा यत्येन दे
वाकलापादितिषयः सनत्रिपन्ते।छ। कविवर्णायास्वर्गतोपाइंदुःस्पाः कीर्तिः पात्रपचे।छ। तस्परान्तो अगर्वः सन्॥
अतिषेवं कुर्वन्नभीमास्तयोवारणादिकमुपद्रोकयांचकार।छ। वारणानिषेधका राजाज्ञा।छ। असेनोः कापिकीर्तेर्ने
।कानि शिखराणि यस्येति सेनुविशेषणं। सेनोकपिभिः कृतवाना।छ। आपर्वा। प्राप्तलं --- इ -- ।छ। एवंसु-प॥
आश्यानमवलीनो हिमं तस्य शिलासकलं तद्दाकारस्य। कर्पूरस्य पारिशकलेन तपापारिकोविलितरूप[illegible]षं चन्द्रास्पतो कल णम°
स्यापर्णापराणंयेन। प्रश्नमेणा। अतिशयेनस्थूलास्थवीयसीदूरेत्यादिना सिद्धं।छ। अनुगुणानां अनुकूलानां वटनेन सं

योजनेन हि स्फुटं सिद्धिर्हस्तपत्रैवमभवतीमयेनतरलोलोलः । तरत्वं चोत्रवक्रनातिशयहेतुः । छ । काकानामपत्रकार्ये
सुपुरुषस्य योरुषं प्रभवतीति तत्र काचिन्तानैवेत्यर्थः । विधौ दैवे पुनर्वाञ्छनसमयोगमो चोः । किं चेन्तांतरं तद्दैवप्रमाणा
मित्यर्थः । अन्तरा शब्दो विशेषार्थः । उभयथापि चिंतान कार्येति भावः । अत एवोक्तं श्रीरामस्मनुना । श्रीमनापि चिं
ताधार्यैन चेतसि ध्यात्वा चिंताहितन्मध्ये द्रागवश्यं विनश्यति । काकं चमनश्च वाञ्छनसे राजाहित्वा न ॥ छ ॥ जंगाधरे
ण ॥ कदाचित्क्कापि केनापि काश्चित्तस्य वानानिसार्द्र लिकारिके रजंवीरवीजपरागतितैः परितापापात्री सा पाणौ प
स्यापावानेशुष्कफलं । छ । न्यजुत्सधोमुखाः पश्चात योगे दिदृक्षासेनऊर्ध्ववदना इति भावः । एतच्च कुक्षिकादीनां वि
ज्ञेयं । छ । कुंदे सुं । वंदे रजनादाक्रूरदर्थैः त्वदादित्वाद्दीः । दिष्टेः स्तुकल्वावर्द्धमहइतिहर्यानिशयोक्तिः । छ । यस्कनेना
यपेवपतत्रिणः । तेषां विश्रामनहः । छ । एवं परस्वामभिधायसमीयंगतात्स्ताशेमोर्मिचंचत्कनीतिकेनसाहरं हू
रोत्सिप्रपस्मारणाच कुषा । सस्टहमवलोकयन् । क्षितिपतिः ससंभ्रमम्नमितइत एत इत्याघालपनसंतोषपुंजमंज
षिकाइत्यादितासां विशेषणानि ॥ छ ॥ तनादेवस्यश्मपघनेशारेनानामे सुभ्रुपगामगर्भायां हू च्छ्रा यां नवे

७६

76

तिप संतरगर्भा यां। सोपि न तत एवं कुर्वन् गोष्ठीविलासेन स्यात्। जल्पितमनुलक्षीकृत्य जल्पितमिति पदाकुर्वन्न ता

उद्दीपितानुरागः कुर्वन्। इत्येवं कुर्वन् शब्दद्वयमपशापि संबध्यते। अनुजल्पमनुजल्पितमिति पदादौ केचित्पाठं सदानु

जल्पितमिति क्रियाविशेषणं। अनुगतजल्पितं पत्रेति। अनुजल्पितमित्यादि षुअनुयोगोक्तिः पा। महानसं पा

कः स्थानं। आघ्रेयं आमिल्लकं दकलिकपाकस्थानेमीपते उपरीपते इति पावन। कलेरहंतास्वरातपः। केचित्तु पव

र्जोपधं पठंति। आत्रपपनुपेभा— कपैव निर्गंधं च निर्जातको तदेवमारिचैपुंत्रम। चातुर्जातिकमुच्यते तेन संस्कृतः

कृतगुणांतरचातुर्जातिसरलः सुनिष्पन्नदीर्घतंडुलपाकजः। अतिस्निग्धतादिद्दोषरहितः। अदधि द्रवो वल्लगा तितते दधि

मुक्तं। वनदाएदेशोद्भवाविनातव द्गीर्घालानि नागरै विदग्धैश्चर्व्यंते। वडुंते इति नागरखंडसंज्ञानि। ७। इयं चास्व हस्ता

ग्रोपरि मलनं यथोचितगंधद्रव्यक्षेपे। सुरभीकरणां। रसवत्यामपि। रसवती रसिका। एगिणीति पावन॥ नात्पर्यं वतीति

चाष्ठा। एकारसीकृतमुत्कृष्टास्वादीकृतं च मन्मीकृतत्वात्। आत्मविषये एकानुरागीकृतं चापदने कारसं मत्वकपमेकरसी भवेदि

तिविरोधं पुनरर्थं स्फुटशब्दद्वयं आवयति॥ ७॥ तथाहि स्यं नेन आत्मानुभवसंभावनाद्वारेण एकारसत्वमेव व्यनक्ति। ७। अथ स्थानि

रस०

७६

त्यादि विश्वंरूपमस्येति विश्वरूपो हरिः। उत्तंभितस्य उत्कालारोपितस्य जंगमाख्यचित्रकूटाख्यस्य अभ्रंलिहसौधस्कंधमभि
मारूढस्य तस्याभिनस्ततः परिक्रमेण निकटसरे नदी संभेदोदकेन जलक्रीडासक्तमनोभ्रांत्याव्रजैः॥ कुलमालोक्ययानामु
क्षितधूलीस्तामुतटीः पाटयंती पुटं तन पक्ति मुन्यस्तदृष्टिशफरीवनेचरा ततोहंसवृंदस्य विसमंजरवातस्रंगाभताली
मुष्मांतां गृहालिमुसराम अवरोधभवनपंक्तिपुष्पांतां पुरपद्धतिमुविश्रांतनेत्रोन लक्ष्मीरमस्या॥ सादरे क्षेतान त्र पानं॥
तच्च पत्रपुटे प्रयुक्तं। नेत्रपुरापीनगाने प्रयुक्तो। कंटकादिदोषरहितां मुतरराजिराजिनामु। वनभूमिषु कै - - - - - तथा चापा
पतलालोष्टकीलकंटकवर्जिता वालुकाली भूमिरस्पर्शा वनराजिविराजितेति। एवमेव पंक्ती भूतेत्यादि वोक्तं॥ हिंगुलहरि
तालादि विचित्रवर्णकवत् चित्रहेतुत्वात्॥ कुसुमान्येव रंगावली विचित्रकुसुमपंक्तिः। छ। नो घा विश्राम्यतीति प्रत्ये
कं पोज्यम्॥ छ। नगम्योभ्रमः संदेहः। सचात्र दमयंतीलाभविषयः। पौष्यायं। अत्र प्रथमोपि शब्दः शरासनव्यापृत
स्य स्मरापेक्षया। द्वितीयश्च जेतुरनंगस्य प्रतिदिने। जेतव्यजगत्त्रयवैषम्यणं जकः। एवमनेन मन्मिकापाहे सवि
शेषाः। छ। चिरदृष्टस्यापि पर्वतकनाम्नो वामनस्य अपूर्वमिह पर्वमभ्रमितस्य संप्रतिपादितो षिकमभयतामभ्रमितत्वा

ताः इतोदंतप्रश्नानीत्यर्थाद्धा। देवस्य पतो।मार्गीन चलवाणि चविलंब्य प्रसादानपरस्परं ईदृक् राजभवनविशामितिसं
वंधः। चर्चांगंधोदकसेवनपुष्पप्रकेराविवान्नीचा।मानुप्रस्तावान्नलप्रवेशादिलक्षणा। चर्चा चामुंडापिमाणिसंबुरे
ति षष्ठीसमासः। पत्रस्य पुष्पका। पत्रराजभवनेसुपप्रश्नेराणीनि पर्यासिा पर्यं चसुष्टु पुष्पकं मुंडायं यस्यन योक्तं ल्यातात्ते
गलेनस्तंभोऽस्याः स्तीतितथासर्वस्वारवैः। सरवाणिवृंदं चा।माराङल्हाष्टावो विपर्यस्यतथाविधविशेषणालविनानि लेवाय
मानी कृतानि गीतंधास्वरकृत विलंबोपेतंतानोपेतं चा। क्रमनलेनद्वालाल क्षणानसंगोपेषांप्रेक्षणकं चन अलसगतेल
समो जात्विाङच्चैः स्थानेगीयमानत्वात्। तथा मानपस्यास्तीति नलक्ष्मद्रव्यपतीनंपथेशुभु। पावद्ध स्पंदीपाज्वाल्यते
इति व्याप्तिः। सुस्थितेजो राशिवडवानलः। प्रताप एव यस्य। लक्ष्मीर्विष्णुपत्नी शोभा च। तथा मतस्य सागरोपमस्योपरि
वर्णकाः। स्तोनारः पूर्वंवेनरंति। अपरिछिन्नगुणत्वात्। अलंद्रस ध्यावा प्रमेवावर्णापंत्नीतिभावः। वारोजलानिधी
पेतेस्मिन्निति वार्द्धिः॥ छ॥ तथा चाकेचुप्निनाम हछ्लेकाङरगाश्चविविधाईदृग्विधेधाम्निरहसन्नमक्षणिकासन्नम
क्षणास्तत्रस्थिनेश्तोमुखे एव हस्तादिकसंकेतकथितेएव याता पनेगपनेगवाक्षेनिर्विष्टामासीनांदमपंतीमद्राक्षी

राम०
७७

रितिसंबंधः। चंद्रशालाशिरोगृहं। सोलपोनटः। भमिकागृहसरणः। विपषधाराणां चाशोभनानिमद्रालिगृहावयवविशे
षास्तैरंचिता। पक्षेसुभद्रार्जुनपत्नी चारुचित्राभित्तीभर्जतो। अन्यत्रविचित्रविचित्रौ शांतनुसुतौ। तौ चकुरुवंशस्याभित्तिभ
त्तौ। मकलग्ना। रूपा मंत्रिकांबालाल्यापा दुर्धतरा शूपोरुत्पन्नलावांतानघालग्नाः। मप्रसप्नेराहित्पस्पसत्रपोष्ण। पत्रत
स्मिन्नष्टमीशशांकशकलेति। विडशाशीनोहि। स्त्रिपंललीटंभ्रपति। त्रपाणांसत्वाजस्तमसा पुरुषान्त्रिपुरुषाः॥
पद्यानवाधत्ते ऽस्यापिगुणाः परस्परणविरूपत्रत्रपाणांधर्मोहीनांगणाः। पद्याचश्री चंडसिंहकृते चंडिकाचरित्रे। त्रिप
त्रिवर्गाभ्रकपैलका मामिति। कर्मधारपक्षसंज्ञामेवामालिहर्थ्यणालक्षणो। शशिनिकारूपापादर्पित प्रतिकृतेमित्यर्थः
। अवतातोहिरागीस्त्रिपते। संसारोरेहणातिरईमपत्नी चोन्नप्ररोहशलाका। ध्वा दग्धो दग्धशब्दो निंदार्थे दग्धोनिंघो
विधिः। सर्वगुणापरिपराक दाचिज्ञनेन विधत्ते। इतिगोसारपवाहे हस्तन्नपादिचनासौ सुंदरी विहिता। तेनेतिविधिना
अपवादो द्वितीयेन। अभाविति सापदाहश्रीरामसनुगंगाधरसूरिः। आस्तां स्त्रीष्विपेणापरिहा। सविनासहेलावेला
विलाचलोकपरिंभरसोपलंभा। संदेशमात्रमधिगम्यरसातिरेकाआस्पंदतेमतिर्नसाकिलसुंदरीति। गुणाः सौंदर्य

तिदिसमयरासशब्दात्तमर्नेत्रं॥ दोविषयेवीर्यगुणोरागेद्वेरसइत्यपिधानानात्र्त्रत्तस्त्स्यामष्टायांस्त्रष्टुापवादोनम
विष्यतीतिहरिणाष्टीतिपावक्त्र्राक्षिमान्नसौदर्यौर्यौनसमग्रगुणामुंदरान्तांपत्री।त्पुपलहृणा॥तपानिर्वास्यः॥ छ॥ ल
वा॥पः।येननिरूपमलावण्यदलपाठवेनवेधसावेतित्तेयांतत्राये हनुमाह।विशिष्टेत्यादि।छ॥स्मरराजेत्यादिपघत्र
येणेवसमहमाने॰पुष्कराक्षेणानिवेदितं।मामाह।पर्वतक।कच्चित्तकुशलीपार्श्वेन्यदावामलोनलइतिवचनेदमयं
तीसंभाषिनवती।दावानलोपमानेनत्र्रावानोविरहसंतापहेतुत्वंनलस्यव्यनक्ति।मानागवलितेत्याघवलोकनक्रि
याविशेषणं।छ॥ततःपरंतस्याःस्थानकमवस्थामजितेधपिहितश्रवणा॥श्रवणांनक्षत्रेश्रोनेचाकन्यामन्या॥वतुरवेदादि
त्यस्यापयोगिपरा॥स्यालमिति।वचोहिश्रोनारमपेक्षते।छ॥त्र्रनेनवांचंद्रागर्भितीकेतकपत्रवत्तपंडुनांधत्ते॥वनगह
नेहिविचारितःकरिणाःप्रायेणौकएवकुंभस्थलविभागोलक्ष्यते।पां डुगुंजाहिमंगलापस्युःलपाचकलशब्दश्रूतेः।मामा
गमनमस्वात्रीडार्थमौक्तिकंकंदुकः॥ छ॥मदनापोयणन्यामिषेकाघनेककार्पब्यग्रनयामंदमंदावगाहः।छ।दूगर
मिकर्परकस्तूरिकादीनंक्षोदोपमृकर्दमः।ईषल्कलोस्याखीतिकाकली॥निषादःकाकलीशंभोद्विश्रन्युत्कर्षः॥ड्रवे

नाकज्जलेनकलंकिताकलंक इवाचरितवतीनपनोत्पलपक्ष्मपालिर्यत्र। कलंक इवाचरति सोतिलुभापिः। अस्याश्छेः
कत्रम्यत्ते द्विभुजे येरस्मते। विविधवर्त्तिकाश्चित्रकश्चित्रकूर्चिकाम्यतामिराकारितामालिकाविता। आकारशब्दात॥
त्वांकारितां ताः। सिद्धं। छ। मान्येवनिजाराननस्वच्छालीकनीनिका ग्रस्वग्रहाः स्पर्याद्यो भ्रताप्यमिनिल्वेशाश्च। अपमपिस।
अन्योपिस्मरासुरः कुसुमगंधकस्तूरिकादिवार्यपनान्(संख्यानाकर्मपा(त्तिपंकपततिः। आ प्रजापते संसार इत्यादीनि
प्रत्येकं संबोधनानि। छ। लक्ष्मी। हे नन्वितवनेत्रपोर्वपंवलिपागः। उपहारि भवामः। इति परमप्रीतिगर्भोक्तोका
क्तिः। अज्ञानितलक्ष्मी विभाति। तथा भर्तेरेवा भंगस्तरंगाः सभागे एकदेशे पयोः। पद्मानुवेवेक्कुभंगसंगयोरितिपा
ठस्तदामुवावेवभ्रंजौतयोः संगोपत्र। ७। किंवा। यत एव हरिं तद्कस्मात एव भीनानुकंग –स्मरां। हरिणि हे वा
कमनुसहरति। लीलाकज्जले योमिस्तरंगैः स्फुरति॥ छ। दरमुावनाभिमुखवक्रमपि। एवं गुणविशिष्टं वीक्षितं चल
स्पंधवलं मानिरोधीः। छ। कन्याकामान्तःशवजननीपर्यायमपि रितिपः। सपत्न्यादिष्वपिप्रणयसंबोधने प्रयुज्यते॥
इतिनलेभ्र पनावपिअर्धिम्यादमपंत्पामानमैहिनी विसंबोधनं॥ न दृष्टं। अन्यथासपत्नी प्रतिमारित्यामंत्रणमनुचितं॥

७८

लावण्यआलोकनायकौतुकंआलोकनंकौतुकंलोकस्यालोकनकौतुकेसेचापश्यन्नुन्मोकोद्रष्टव्यदर्शनात्।दृष्टिफ
लेप्राप्तोतिस्पर्धः।।गंतुपुनरर्घेकिंपुनर्यत्रपत्रांगेचकुरंगतिस्तस्यसाधिष्ठावल्वात्।स्मरवाणानाध्यायाप्यते।छ।तत्का
अन्येषामपिद्वारानामर्थेअन्यार्थेआङ्‌पर्वस्यवहते:कर्तोत्स्पर्धत्वात्।आवाहयतिकारयतीत्यर्थः।प्रस्तुतउभयानुरा
गोचित्स्यात्।आत्मार्थस्यप्रस्तुतत्वात्।छ। सोपिसत्ताकेत्यादिनाआर्थितोपिलोकपालान्प्रत्यवज्ञाननलेप्रत्यनुरागाग्र
हेचअन्यालापव्याजेनदमयंतीप्रतिपादितवती।नतामेतिवितर्कः।किंदूतीहंतोहमितिवितर्कः।इतिविषमप्रकाशमे
तंदमयंत्यातनुतेस्मचंडपालः।शिशुमतिललितकाविकाशा चैत्रंचतुरमतिस्फुरपिप्रिचाहचित्रम।।छ।श्रीप्राग्वाटकुला
ब्धिवृद्धिशशभृत्श्रीमान्यशोराजइत्यार्यस्यापिता।प्रबंधमुकविःश्रीचंडपालाग्रजः।।श्रीसारस्वतसिद्धयेगुरुरपिश्री
ललितागःशुद्धधीःसोकार्षीदमयंत्युदारविवृतिंश्रीचंडपालःकृती।। ।।इतिश्रीचंडपालविरचितेदमयंतीकथाविव णम०
रणेसप्तमउच्छ्वासः।। ।।श्रीविजयंतेनदराजसुताजनिः।। ।।संवत्१८६१।। ।। ।। ।।

७८